

HUBERT IZDEBSKI (Warszawa)

Litewskie projekty konstytucyjne z lat 1811-1812 i ich wpływ na Konstytucję Królestwa Polskiego

I. Wstęp. II. Charakterystyka litewskich projektów konstytucyjnych' 1. Tło polityczne i społeczne; 2. Projekt aktu o utworzeniu Wielkiego Księstwa Litewskiego; 3. Ustawa Rządowa Wielkiego Księstwa Litewskiego; 4. Constitution du Royaume de Pologne. III. Geneza rozwiązań przyjętych w projektach litewskich. 1. Źródła Ustawy Rządowej; 2. Projekty Sperańskiego; 3. Armfelt i problem autorstwa Constitution; 4. Los projektów litewskich. IV. Wpływ litewskich projektów konstytucyjnych na konstytucję Królestwa Polskiego: 1. Tło polityczne i społeczne; 2. Projekt Ustawy Konstytucyjnej Ludwika Platera; 3. Konstytucja Królestwa Polskiego. V. Uwagi końcowe.

I

Z siedmiu co najmniej konstytucji obowiązujących w różnego rodzaju polskich organizmach państwowych poczynwszy od Ustawy Rządowej 3 maja, najmniej — jak można sądzić — wiemy o konstytucji Królestwa Polskiego z 27 XI 1815. Konstytucja ta była w znacznej mierze tworem rodzimym — inaczej niż narzucona przez Napoleona i uwzględniająca niektóre tylko postulaty polskie — konstytucja Księstwa Warszawskiego. Projekty konstytucji Królestwa przygotowali Polacy i oni też odegrali istotną rolę przy ostatecznej redakcji. Mimo rodzimego charakteru ustawy zasadniczej państwa tworzonego na gruzach Księstwa Warszawskiego — o jej genezie wiemy bardzo mało, o wiele mniej np. niż o genezie konstytucji 1807 r. Często jeszcze spotyka się obiegowe poglądy kwitujące ten skomplikowany problem stwierdzeniem, że twórcą urządzeń Królestwa był Adam Jerzy Czartoryski¹.

Niniejszy artykuł stanowi próbę częściowego rozwiązania problemu genezy konstytucji 1815 r. Była ona wypadkową różnych koncepcji ustro-

¹ Powszechnie się do dziś przyjmuje, że książę Adam był autorem *Zasad konstytucji* z 25 V 1815. Nowsza literatura nie uważa go już za autora samej konstytucji, wciąż jednak jest on uważany za „twórcę urządzeń Królestwa” (tak np. jeszcze M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, t. I, Warszawa 1948, s. 116).

jowych. Dwie z nich są dobrze znane: był to system konstytucji 3 maja i konstytucja Księstwa Warszawskiego w jej praktycznym przystosowaniu. Wydaje się jednakże, że poza tymi dwoma systemami, które oficjalnie miały wywrzeć wpływ na ustrój tworzącego się Królestwa i obok koncepcji reform kształtujących się na terenie Księstwa — istniał jeszcze jeden zespół koncepcji, niecałkowicie skrystalizowany i sprecyzowany, zrodzony w nieco innych warunkach, nigdy nie uznany oficjalnie, lecz wciąż żywy w pamięci osób, które opracowywały ustawę zasadniczą państwa polskiego pod berłem rosyjskim. Były to projekty konstytucyjne przygotowywane przez Polaków, choć również i przez stronę rosyjską, w r. 1811 i na początku 1812 dla Wielkiego Księstwa Litewskiego lub mającego powstać na jego bazie Królestwa Polskiego. Analizie tych projektów, ocenie ich znaczenia w ramach wewnętrznych przeobrażeń Imperium Rosyjskiego w tym okresie oraz ich wpływu na konstytucję 1815. r. poświęcony jest niniejszy artykuł. Ostatnie zagadnienie stanowi jednocześnie podstawowy problem pracy. Problem ten nie był dotychczas poruszony w literaturze, mimo jego niemałego znaczenia dla skomplikowanej i nie opracowanej dotąd szerzej problematyki genezy konstytucji Królestwa Polskiego.

Artykuł dzieli się na trzy części. Pierwsza z nich zajmuje się analizą litewskich projektów konstytucyjnych, poprzedzoną rysem historycznym oraz charakterystyką stosunków społeczno-gospodarczych i politycznych. Druga część poświęcona została genezie rozwiązań przyjętych w projektach. Znalazła się tu m. in. próba ustalenia miejsca projektów litewskich w ramach programu wewnętrznych przeobrażeń Cesarstwa Rosyjskiego, planowanego i częściowo zrealizowanego w tym okresie przez Michała Sperańskiego. Szczególnie istotny związek występował między planowaną organizacją Litwy a dokonywującą się organizacją Wielkiego Księstwa Finlandzkiego, na które też zwrócona została szczególna uwaga. Trzecia z kolei i ostatnia część poświęcona została próbie rozwiązania podstawowego problemu pracy, przy czym dodatkowo musiano tu ogólnie przedstawić całokształt prac nad przygotowaniem konstytucji 1815 r.

Zasadnicze źródło dla niniejszej pracy stanowiły projekty konstytucji litewskiej, odnalezione przez S. Smolkę w papierach Lubeckiego i omówione w monografii poświęconej polityce Księcia Ministra². Projekty te — znajdujące się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie³ — nie były dotąd ogłoszone, a wszystko, co podaje na ich temat literatura opiera się na przekazie Smolki. Z innych źródeł rękopiśmiennych poważne znaczenie miały także inne materiały Archiwum Druckich-Lubeckich oraz

² S. Smolka, *Polityka Lubeckiego przed powstaniem listopadowym*, Kraków 1907, t. II, s. 79 - 169, 481 - 515.

³ W Archiwum Druckich-Lubeckich (dalej cyt. ADL), 5 — w teczce „Projekt Konstytucji W. X. Litewskiego 1811 - 12”.

zbiory Biblioteki Czartoryskich⁴. Jeśli chodzi o literaturę, jest ona stosunkowo obszerna, jednak z reguły ogranicza się do zagadnień politycznych. W związku z tym zagadnienia prawno-ustrojowe mogły być opracowane prawie wyłącznie na podstawie źródeł.

Techniczne wreszcie kwestie różnicy pomiędzy kalendarzem juliańskim i gregoriańskim zostały rozwiązane w ten sposób, że daty będą podawane zawsze według „nowego stylu”; podobnie też wszędzie używane będą polskie nazwy miejscowości, jedynie w przypadku Finlandii zastosuje się nazwy szwedzkie.

II

1. Na mocy traktatów rozbiorowych z lat 1772 - 1795 Cesarstwo Rosyjskie przejęło 62% obszaru i 45% ludności Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Były to najmniej rozwinięte ziemie dawnego państwa polsko-litewskiego, przez co, tym większą przewagę musiała mieć w nich klasa feudalna, a w jej obrębie magnateria. Były to też w większości ziemie etnicznie niepolskie, polska magnateria i szlachta eksploatowała chłopów ruskich i litewskich. Szlachta polska utrzymała dominującą pozycję gospodarczą i społeczną we wszystkich trzech zaborach, najlepiej miała jednak w zaborze rosyjskim. W zaborze pruskim i austriackim w końcu XVIII w. ograniczono władzę szlachty nad chłopami, natomiast w zaborze rosyjskim w praktyce ją umocniono, a absolutystyczny aparat państwowy zapewniał w zasadzie spokój i bezpieczeństwo klasowe. Rządy — austriacki i pruski w ramach polityki *Gleichschaltung* uchylili dawne prawa polskie i odsunęły miejscową szlachtę od udziału w administracji; rząd rosyjski zaś utrzymał Statut Litewski, dawniejsze konstytucje sejmowe (z wyjątkiem wydanych przez Sejm Czteroletni), dawne podatki (z pewnym jednak podwyższeniem), wprowadził też czy utrzymał szlachecki samorząd stanowy z prawem obioru niższych urzędników sądowych i administracyjnych. Kurs taki reprezentował szczególnie zaraz po objęciu tronu cesarz Aleksander I, który ogłosił powszechną amnestię, pozwolił na organizację oświaty i kultury polskiej w ramach kuratorii wileńskiej, szeroko wprowadził Polaków do administracji „guberni zachodnich”, czyli dawnych ziem Rzeczypospolitej⁵. Magnateria polska uzyskała też niemało stanowisk w aparacie centralnym Cesarstwa.

⁴ Zbiory Biblioteki Czartoryskich będą oznaczone BC. Inne skróty oznaczają: BJ — Biblioteka Jagiellońska, BPAN — Biblioteka Oddziału PAN w Krakowie, BUW — Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, MN — Muzeum Narodowe w Krakowie, TNP — Towarzystwo Naukowe Płockie; ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych, APP — Archiwum Publiczne Potockich, AZ — Archiwum Zamoyckich, RS — I Rada Stanu Królestwa Polskiego, RT — Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego.

⁵ Autor będzie używał tej nazwy, mimo że użyto jej po raz pierwszy dopiero

Nic też dziwnego, że w tej sytuacji cała prawie magnateria zaboru rosyjskiego i znaczna część szlachty, zwłaszcza zamożniejszej, stanęły na gruncie ugody z Rosją. Nastroje ugody dobrze odzwierciedla uwaga reprezentanta „guberni zachodnich”, zanotowana przez Kajetana Koźmiana: „Pod pewnym względem lepiej nam teraz, jak za czasów polskich, mamy w znacznej części to, co nam Ojczyzna dawała, a nie mamy ciężarów i niebezpieczeństwa rzezi humanńskiej, i chociaż bez Polski, jesteśmy w Polsce i jesteśmy Polakami”⁶. Postawa ugody w stosunku do zaborcy, występująca w różnych formach, od aktywnej współpracy do ugodowego indyferentyzmu, nie była zresztą szczególną cechą zaboru rosyjskiego, była to typowa postawa szlachty wkrótce po rozbiorach. Również inni zaborcy starali się czasem zjednywać sobie Polaków (np. ślub Antoniego Radziwiłła z Hohenzollernówną). W przypadku jednakże zaboru rosyjskiego i postawa szlachty, i formy zjednywania były nieporównanie silniejsze.

Szlachta „guberni zachodnich” wykazała nikłe zainteresowanie ruchem Wielkopolan, który dał początek Księstwu Warszawskiemu⁷. Później zaś Księstwo, które, co trzeba przyznać, budziło poważne zainteresowanie, odstraszało ją dodatkowo swoimi postępowymi instytucjami⁸. Był to zatem dodatkowy bodziec dla ugody z caratem i dla separatyzmu litewskiego. Stronnictwo profrancuskie nigdy nie było na Litwie silne⁹.

Ugoda z caratem nie oznaczała jednak z drugiej strony całkowitego zadowolenia z politycznego *status quo*, tym bardziej, że po 1807 r. pogarszała się stale sytuacja gospodarcza. Co jakiś czas, gdy zdawały się sprzyjać okoliczności polityczne, wysuwane były ze strony polskiej plany umocnienia odrębnego statusu ziem polskich w ramach Imperium, wiążące się nierzadko z dalej idącymi projektami odrodzenia bytu państwowego dawnej Rzeczypospolitej pod berłem rosyjskim. W 1805 r. projekt taki, forsowany przez ówczesnego ministra spraw zagranicznych Cesarstwa, Adama Jerzego Czartoryskiego i nazywany „planem puławskim”

w 1819 r. Współczesna nomenklatura była bowiem zbyt różnorodna (patrz B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, Poznań 1923, s. 44).

⁶ Pamiętniki, Oddział I, Poznań 1858, s. 296; por. również np. H. Mościcki, *Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi*, Wilno 1910 - 1913, t. I, s. 371 - 83, 397 - 8, t. II, s. 3 - 5.

⁷ Por. I. Prądzyński, *Czterej ostatni wodzowie polscy przed sądem historii*, Poznań 1865, s. 28.

⁸ [—] *La noblesse des provinces mentionnées est un peu intimidé par des nouvelles lois constitutionnelles. La liberté des paysans, la conscription militaire, l'introduction précipitée du Code Napoléon l'on offraye* (Aperçu de la situation politique de la Russie en général et des provinces polonaises réunies à cet empire en particulier — BJ, 4272/38 — autorstwa Kołłątaja: ustalił to W. Tokarz, *Ostatnie lata Hugona Kołłątaja*, Kraków 1905, t. I, s. 252).

⁹ Por. jednak B. Dundulis, *Napoléon et la Lithuanie en 1812*, Paris 1940, s. 46 - 7.

wydawał się być nawet bliski realizacji¹⁰. Podobną akcję, w mniejszym zakresie, próbował potem podjąć w 1807 r. Stanisław Ursyn Niemcewicz¹¹. Na nowo zaś projekty takie zostały wysunięte — z inicjatywy po części samego Aleksandra — w r. 1811 i na początku 1812. Polityczne aspekty petersburskich działań Polaków w tym okresie są dość dobrze znane, zarówno z pamiętnika Michała Kleofasa Ogińskiego, głównego wówczas reprezentanta sprawy litewsko-polskiej po odsunięciu się na bok księcia Adama¹², jak i z literatury. Ze względu na szerokie uwzględnienie przez literaturę, bardziej szczegółowe zajmowanie się przebiegiem prac strony polskiej nie wydaje się celowe, zwłaszcza, że niezbędne uwagi w tym przedmiocie znajdują się zarówno przy omawianiu kolejnych projektów konstytucyjnych, jak i w dalszych partiach pracy.

2. Punktem wyjścia projektów konstytucyjnych wysuwanych przez stronę polską był memoriał, jaki Ogiński złożył cesarzowi Aleksandrowi w maju 1811 r.¹³ W memoriale tym znalazło się wiele istotnych propozycji o charakterze politycznym, przekraczających czysto ekonomiczną sferę dotychczasowych postulatów polskich wyrażanych po 1809 r. Ogiński proponował utworzenie z całości 8 „guberni zachodnich” Wielkiego Księstwa Litewskiego; granice Księstwa były, jak z tego wynika, określone szerzej niż przed rozbiorami i nawiązywały do stanu sprzed unii lubelskiej. Wszystkie dalsze projekty polskie dotyczące Litwy obejmowały cały ten obszar. W myśl memoriału Ogińskiego na czele administracji litewskiej miał stanąć osobny naczelnik o charakterze namiestniczym¹⁴. Ponadto Ogiński wysuwał trzy propozycje od dawna już popularne wśród szlachty zaboru rosyjskiego: ponownego potwierdzenia Statutu Litewskiego, nadwątłonego przez szczególne przepisy rosyjskie, obiecanego już dawno ustanowienia sądu najwyższej instancji w Wilnie, który oszczędziłby kosztownych procesów przed Senatem petersburskim oraz zredukowania podatków do poziomu innych guberni.

Na audiencji w dniu 3 XI 1811 Ogiński przedłożył cesarzowi projekt ukaz o utworzeniu Wielkiego Księstwa Litewskiego. Projekt ten szedł znacznie dalej w porównaniu z majowym memoriałem; szedł na tyle już daleko, że można go nazwać projektem konstytucji Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁵.

¹⁰ Patrz J. Skowronek, *Antynapoleońskie koncepcje Czartoryskiego*, Warszawa 1969, s. 142 - 236.

¹¹ Patrz BC, 5231 oraz B. Dundulis, o. c., s. 34 - 6. Wcześniejsze plany: patrz np. H. Mościcki, o. c., t. I, s. 406 - 15.

¹² *Pamiętniki o Poisce i Polakach od r. 1788 aż do końca r. 1815*, tłum. z franc., Poznań 1872, t. III.

¹³ Ibidem, s. 25 - 40.

¹⁴ Ibidem, s. 19 - 20.

¹⁵ Znane są dwie wersje tego projektu. Jedną z nich, w języku francuskim, liczącą 11 artykułów opublikował M. Ogiński (*Pamiętniki*, dalej cyt. *Pamięt-*

Zasadnicze novum projektu listopadowego, zgodne z postulatem *afin que le Nexus* [Litwy z Rosją] *ne soit que personnel*¹⁶, stanowiło dążenie do nadania Wielkiemu Księstwu charakteru państwowego i narodowego. Temu celowi miało służyć główne postanowienie, przewidujące powołanie przy boku monarszym Kancelarii Litewskiej *dla stosunków z namiestnikiem* [— —] *i dla kierowania ogólnego spraw publicznych Wo Księstwa Litewskiego*; w ten sposób wyłączona zostałyby w stosunku do Księstwa kompetencja wszelkich organów administracyjnych Cesarstwa. Dalszy rozdział Litwy od Imperium miały zapewnić postanowienia o urzędowym charakterze języka polskiego i o wyłączności urzędów dla obywateli zamieszkałych w Księstwie¹⁷.

Projekt ukazu nie przesądzał charakteru litewskich organów rządowych. Jego postanowienia i w tym przedmiocie są jednak bardzo interesujące z punktu widzenia genezy konstytucji 1815 r. Obie wersje projektu, jakie znamy, regulują zresztą tę kwestię w różny sposób¹⁸. Wersja przekazana przez Ogińskiego głosiła, że *administracja wewnętrzna zostanie powierzona Radzie Administracyjnej pod prezydencją namiestnika cesarskiego; Rada będzie tworzyć kilka departamentów, złożonych każdy z dyrektora generalnego i kilku radców*. Natomiast wersja zachowana w papierach Lubeckiego mówiła o Radzie Stanu składającej się z ministrów i radców stanu. Wersja Ogińskiego zdawała się więc skłaniać do starszej formy zarządu centralnego, przyjętej np. w systemie Rady Nieustającej i opartej również na kolegialności w zarządzie resortowym¹⁹; wersja Lubeckiego zaś przyjmowała raczej biuralizm zarządu resortowego, nie określając jednak charakteru kolegialnych organów zarządu ogólnego.

Ze względu na tę rozbieżność występuje problem, którą z wersji przedstawił Ogiński cesarzowi Aleksandrowi; wydaje się on mieć poważne znaczenie tym bardziej, że w wersji Ogińskiego pojawiła się po raz pierwszy nazwa Rady Administracyjnej, która potem znalazła się dopiero

niki..., s. 46-8), znalazła się ona również w *Recueil des traités* [— —] *concernant la Pologne* Angeberga (Paris 1862, s. 531-2). Druga wersja, w języku polskim oraz francuskim, znajduje się w papierach Lubeckiego obok obu pozostałych projektów konstytucji (ADL, 5). Różnicę między tymi wersjami zanalizował S. Smółka (o. c., 492-4).

¹⁶ List L. Platęra do A. Czartoryskiego z 7 XI 1811 (BC, 5511/83).

¹⁷ W liście do A. Czartoryskiego L. Plater pisał, że to on był autorem tych istotnych dodatków (BC, 5511/83); S. Smółka uzasadniał, nie całkiem przekonująco, autorstwo Lubeckiego (o. c., s. 494-8). Jeszcze jeden istotny dodatek stanowiło oddzielenie funduszków przeznaczonych na edukację od innych funduszków publicznych; wydaje się, że w tym zakresie autorstwa Platęra trudno zaprzeczyć (por. bowiem jego wcześniejszą korespondencję z Czartoryskim — BC, 5511).

¹⁸ Tej właśnie istotnej różnicy nie zauważył S. Smółka.

¹⁹ Por. H. Izdebski, *Kolegialność w Komisjach Rządowych Królestwa Polskiego w latach 1815-1830*, CPH, XXIII, (1971), z. 1, s. 75.

w konstytucji 1815 r. Wątpliwość dotycząca tego, czy Ogiński przedstawił wersję umieszczoną następnie w *Pamiętnikach*, pochodzi stąd, że projekt *ustawy powszechnej* [w tekście francuskim — *règlement général*] *administracji publicznej Wielkiego Księstwa Litewskiego* przewidzianej jako rozwinięcie ukazu, za jaki można uznać zachowaną w papierach Lubeckiego „Ustawę Rządową Wielkiego Księstwa Litewskiego”, oparł się, jak zobaczymy, głównie na wersji Lubeckiego, a nie Ogińskiego²⁰. Argument ten jednak o tyle jest nietrafny, że prace nad projektem ukazu i projektem „Ustawy Rządowej” toczyły się nie kolejno, a równocześnie²¹, choć „Ustawa” została przedstawiona cesarzowi dopiero w lutym 1812 r.²² W ten sposób Lubecki i Kazimierz Plater w Petersburgu oraz Ludwik Plater na Litwie mogli pracować nad projektem ukazu i „Ustawy” niezależnie od ostrożniejszej, co warto zauważyć (np. zamiast ministrów dyrektorowie generalni), wersji, jaką przedstawił Ogiński. Dopiero później Ogiński pośrednio potwierdził wersję Lubeckiego przy okazji prezentowania „Ustawy Rządowej”, być może został do tego zmuszony przez *fait accompli* w postaci gotowej formy tego projektu.

3. O ile projekt ukazu zawierał jedynie pewne zasady organizacji Wielkiego Księstwa Litewskiego i nie podejmował w ogóle wielu zagadnień (nic nie mówił np. o Sejmie)²³, o tyle „Ustawa Rządowa Wielkiego Księstwa Litewskiego” stanowiła już pełny projekt ustawy zasadniczej²⁴. Ten obszerny, liczący 266 artykułów, dokument szczegółowo regulował działalność wszystkich organów państwowych Księstwa, w mniejszym może stopniu zajmując się prawami jego mieszkańców²⁵.

W zakresie stosunku do Cesarstwa, „Ustawa” wyraźnie nadawała Litwie charakter państwa połączonego jedynie unią zbliżoną do personalnej. Wynikało to już z brzmienia tytułu I: „O Wielkim Księstwie Litewskim i jego samowładności” i z treści art. 1: jest ono „Księstwem udzielnym połączonym z Rosją w osobie Najjaś. Cesarza Wszechrosji [— —]” W związku z tym w „Ustawie” znalazły się wszystkie postanowienia gwarantujące państwowy i narodowy charakter Księstwa, jakie zawarto w projekcie ukazu²⁶; doszły zaś do nich jeszcze inne²⁷.

²⁰ Również L. Plater pisał o *Conseil d'État et des Ministres* (BC, 5511/83), co wskazuje na to, że przesłał księciu Adamowi projekt bliższy wersji Lubeckiego (jeśli nie identyczny), a nie Ogińskiego.

²¹ Patrz S. Smółka, o. c., s. 495 - 6; por. BC, 5511/84 - 5.

²² *Pamiętniki...*, s. 74.

²³ Por. S. Smółka, o. c., s. 128 - 9.

²⁴ L. Plater pisał: *un Acte Constitutionnel ou Ustawa Rządowa WXL* (BC, 5511/85).

²⁵ Systematyka „Ustawy” — przyp. 105. Projekt zachował się w języku polskim.

²⁶ Kancelaria Litewska i minister sekretarz stanu (art. 25); potwierdzenie Statutu Litewskiego (art. 249); urzędowy język polski (art. 250); zastrzeżenie urzędów dla obywateli litewskich (art. 251).

²⁷ Główne znaczenie — poza odrębnym systemem organów — odgrywała odręb-

W zakresie ustroju społeczno-gospodarczego projekt stał na gruncie podziału stanowego, przyjmował już jednak, że wszyscy mieszkańcy Księstwa stanowią jeden naród (art. 21). „Szlachcie ziemianom” gwarantował przywileje nadane przez królów polskich, przede wszystkim prawo wolności osobistej oraz własności gruntowej i ruchomej (art. 22). Mieszczanom zapewniał wolność osobistą oraz własność gruntową i ruchomą, prawo nabywania własności ziemskiej oraz dostęp do urzędów (art. 23); nie odnosiło się to jednak do mieszkańców miast prywatnych (art. 91). Podejmował również — w interesie spokoju klasowego²⁸ — sprawę chłopską przewidując stopniowe nadawanie chłopom wolności osobistej w okresie do 1821 r. Co rok w każdym majątku miano uwalniać dziesiątą część włościan; z uwolnionymi miały być podpisywane umowy przyjęte pod opiekę *prawa i rządu krajowego* (art. 24). Przepisy o stanach zawierały więc jednocześnie skromne dość gwarancje praw i wolności obywatelskich; jedyną powszechną wolnością miała być swoboda wyznania (art. 56).

Bardzo szczegółowo uregulowano natomiast w „Ustawie” organizację aparatu państwowego. Jako organy rządowe przy boku monarchy projekt przewidywał ministra sekretarza stanu jako pośrednika w stosunkach z administracją Księstwa (art. 25) oraz jako organ doradczy Radę Tajną Litewską powołaną spośród senatorów i wielkich dygnitarzy. Na czele administracji kraju miał stanąć namiestnik wielkiego księcia, obdarzony tytułem książęcym²⁹ (art. 28 - 34). Kwestia, czy jego pełnomocnictwo wygasa, gdy monarcha znajduje się na terytorium Księstwa, nie została poruszona. Jako uprawnienia namiestnika wymieniono prezydowanie w Radzie Ministrów, Radzie Stanu oraz w Senacie (w tym ostatnim wyraźnie tylko w nieobecności monarchy) oraz przedstawianie osób do nominacji księcia.

Projekt wprowadzał dalej Radę Stanu i Radę Ministrów, idąc w ten sposób nawet dalej niż projekt ukaz w wersji Lubeckiego, który przewidywał tylko Radę Stanu. Rada Ministrów (art. 35 - 38) miała składać się z ministrów i sekretarza, powołanych przez monarchę; jej zadaniem miało być roztrząsanie „przedmiotów administracji krajowej tyczących się”, tj. wydatków nadetatowych, uwag nad wadami administracji publicznej, rozwiązywania wątpliwości w ustawach oraz zawieszania

ność wojska; całe to zagadnienie, wraz z wysuwanymi w tym czasie projektami organizacji wojska litewskiego, autor celowo jednak pominął jako luźno wiążące się z przedmiotem (w tej sprawie patrz np. S. Smółka, o. c., s. 145 - 7, 509 - 10). Ponadto „Ustawa” przewidywała potwierdzenie dawnych orderów polskich (art. 259), przeniesienie do Wilna Metryk Litewskich (art. 261) oraz nadanie jako herbu Pogoni (art. 254).

²⁸ Por. wstęp art. 24 (w całości druk. S. Smółka, o. c., s. 132 - 3).

²⁹ Postanowienie to zostało wyraźnie przejęte z projektu ukaz w wersji Ogińskiego (por. S. Smółka, o. c., s. 493).

w czynnościach urzędników. Wyraźnie podkreślono jej doradczy jedynie charakter, bowiem ostateczną decyzję w rozpatrywanych przez nią sprawach podejmować miał wielki książę lub namiestnik, jeśli był do tego upoważniony. Rada Stanu (art. 39 - 43) z kolei miała składać się z dyrektorów generalnych, z radców stanu i jednego senatora oraz z 8 asessorów bez głosu stanowczego pracujących w resortach. Jako kompetencje Rady „Ustawa” wymieniała legislację (*roztrząsanie i spisanie projektów praw, ustawień i urządzeń przez namiestnika albo ministrów do niej przesłanych*), sądownictwo kompetencyjne, oddawanie pod sąd urzędników publicznych, rozstrzyganie apelacji od decyzji komisji wojewódzkich, coroczne rozważanie etatów generalnych oraz dokonywanie generalnej repartycji podatków na województwa. Projekt nie określał, czy uchwały Rady — z wyjątkiem legislacji oraz etatów generalnych, gdzie wyraźnie występował jej charakter doradczy — miały moc ostateczną, czy też wymagały zatwierdzenia monarchy lub namiestnika.

Szczegółowo określała „Ustawa” kompetencje 4 ministrów Wielkiego Księstwa: dzieł (!) wewnętrznych, sprawiedliwości, skarbu i wojny (art. 44 - 49). „Ustawa” w znacznym stopniu stała na gruncie ich indywidualnych kontaktów z wielkim księciem. Ministrowie mieli ponadto sprawować nadzór nad dyrektorami generalnymi stojącymi na czele urzędów centralnych — *szczególnych działów administracji* (art. 165 - 186). W niektórych z urzędów centralnych przewidywano powołanie organów kolegialnych (np. Komisja Duchowna czy Izba Edukacyjna). W zakresie edukacji projekt wyraźnie podkreślał — w identycznych słowach jak projekt ukaz w wersji Lubeckiego — odrębność funduszy edukacyjnych (art. 252).

Najobszerniejszy, liczący aż 67 artykułów, był tytuł VI projektu *O reprezentacji narodowej*. Zasadniczym organem tej reprezentacji miał być Sejm, nazywany również Ciałem Prawodawczym. Sejm ordynaryjny miał zbierać się za uniwersałem wielkiego księcia co 2 lata i obradować maksymalnie 42 dni. Jako kompetencje Sejmu wymieniono stanowienie w materii praw cywilnych i kryminalnych, podatków stałych i niestałych oraz zaciągu wojska, jak również wybór członków Izby Obrachunkowej i sądów sejmowych (art. 92 - 97).

Senat miał w myśl projektu składać się z senatorów duchownych, tj. arcybiskupa i biskupów oraz senatorów świeckich, tj. wojewodów i kasztelanów wymienionych w porządku przedrozbiorowym, wielkich dygnitarzy Księstwa (marszałków, wielkiego i nadwornego litewskiego; hetmanów, wielkiego i polnego; kanclerza wielkiego i podkanclerzego; podskarbiego wielkiego i nadwornego), jak również ministrów — wszystkich z nominacji monarszej. Urząd senatorski miał być dożywotni, z wyjątkiem oczywiście ministrów; pozbawić go mógł tylko sąd sejmowy (art. 98 - 100).

Izba Poselska miała składać się ze 160 posłów i 80 deputowanych, wy-

bieranych na 6 lat i zmieniających się w 1/3 co 2 lata (art. 107 - 109). Posłowie mieli być wybierani na sejmikach powiatowych. Jako cenzus uprawniający do zapisania w księdze ziemiańskiej, a przez to do brania udziału w sejmiku projektowano jakąkolwiek posesję dziedziczną oraz posesję zastawną i dożywotnią z podatkiem, co najmniej, 100 zł. Dodatkowym wymogiem był 3-letni okres posiadania. Sejmik mógł zebrać się tylko za uniwersałem wielkiego księcia, przydywować miał na nim marszałek nominowany przez monarchę; jedynym uprawnieniem sejmiku miało być przeprowadzenie wyboru posłów, członków Rady Powiatowej i Wojewódzkiej oraz kandydatów na sędziów pokoju (art. 62 - 74). Deputowanych miały wybierać zgromadzenia gminne. Prawo do udziału w zgromadzeniach miało należeć do mieszczan posesjonatów ziemskich lub miejskich (cenzus był tu podobny, jak na sejmikach, granica jednak wynosić miała 50 zł); ponadto przewidywano jednak udział nieszlacheckich urlopowanych oficerów oraz duchownych, jak również uczonych, artystów, rękodzielników i manufakturzystów, których zasługi dla kraju uznał minister spraw wewnętrznych. Podobnie jak sejmiki, zgromadzenia gminne miały być zwoływane jedynie w celu przeprowadzenia wyborów — do Sejmu i do rad municypalnych; w miastach liczących ponad 300 wyborców, wybory miały być pośrednie. Prawa wyboru deputowanych w ogóle nie zapewniano miastom leżącym w obrębie powiatów (art. 75 - 91). O ważności mandatów decydować miał Senat (art. 117).

W zakresie ustawodawstwa i uchwał sejmowych „Ustawa” przewidywała wyłączną inicjatywę monarchy. Projekty miały być wnoszone przez radców stanu do Izby Poselskiej, odsyłane następnie do jednej z trzech deputacji (praw cywilnych, praw kryminalnych, materii wojska i skarbu) znoszących się z wyznaczonymi radcami stanu, rozpatrywane przez Izbę (prawo głosu nie zostało ograniczone podmiotowo, deliberacja nie mogła jednak przekroczyć 2 posiedzeń) i decydowane następnie prostą większością głosów (art. 109 - 116). Do Senatu należeć miała „sankcja” projektów praw uchwalonych w Izbie Poselskiej. W ten sposób projekt przyjęty przez Senat automatycznie stawał się prawem; teoretycznie ograniczało to poważnie władzę monarchy, praktycznie jednak decydowałby on w pełni ze względu na monopol inicjatywy. Odmówienie sankcji przez Senat miało charakter veta zawieszającego. Gdyby na następnym zebraniu Sejmu, Senat znów odmówił sankcji projektu przyjętego ponownie przez Izbę Poselską, ostateczna decyzja należeć miała do wielkiego księcia (art. 101 - 103).

Ponadto „Ustawa” przewidywała, że Sejm w Izbach połączonych wybierać będzie członków sądu sejmowego i Izby Obrachunkowej, na ostatnich zaś posiedzeniach wysłucha zdania rachunku dwuletnich czynności Izby Obrachunkowej oraz obrazu dwuletnich działań każdego resortu przedstawionych przez poszczególnych ministrów (art. 120, 122, 123). Żadnych szczegółów dotyczących Izby Obrachunkowej projekt niestety

nie podawał. Senat miał posiadać nadto szczególną kompetencję, np. ostateczne decydowanie o wpisie do księgi ziemiańskiej (art. 67) czy pociąganie do odpowiedzialności przed sądem sejmowym na wniosek ministra sprawiedliwości (art. 220).

Z innych form reprezentacji narodowej „Ustawa” wymieniała rady wojewódzkie, rady powiatowe oraz rady municypalne. Rady wojewódzkie, wybrane na sejmikach, miały zbierać się co roku lub częściej na polecenie ministra spraw wewnętrznych w celu dokonania rozkładu podatków na powiaty i miasta, stanowienia o ziemskich powinnościach województwa, wysłuchania rachunków rocznych starosty o użyciu tych powinności oraz przedstawiania ministrowi spraw wewnętrznych stanu i potrzeb województwa (art. 125 - 130). Podobny charakter miały również posiadać rady powiatowe (art. 125 - 130) oraz municypalne (136 - 139). Kompetencje tych rad były ograniczone nie tylko co do materii, lecz także co do czasu obrad.

Stosunkowo obszernie została również omówiona w „Ustawie” administracja terenowa. W zarządzie wojewódzkim połączono ze sobą element biurolistyczny w postaci starosty i kolegialny w postaci komisji wojewódzkich (art. 140 - 150). Ze starosty uczyniono typowy organ administracji zespolonej; jego kompetencje określono szeroko, włączając do nich również działania w zakresie administracji „twórczej”. Działająca pod prezydencją starosty komisja wojewódzka, złożona z komisarzy mianowanych przez monarchę, miała głos doradczy w stosunku do starosty, a ponadto posiadała własne kompetencje o charakterze przeważnie sądowym³⁰ — wykonywane kolegialnie. W sprawach, w których wartość przedmiotu sporu przekraczała 1000 zł, od wyroku komisji przysługiwać miała apelacja do Rady Stanu. Jako organ administracji powiatowej przewidziano podstarostę (art. 151 - 158). Administracją miejską mieli kierować w Wilnie i Grodnie prezydenci podlegli starostom, w innych zaś miastach burmistrzowie podlegali podstarostom. Do pomocy prezydentom i burmistrzom proponowano zespół ławników, z obowiązkami podobnymi do komisji wojewódzkich (art. 159 - 162). W okręgach wreszcie administracją mieli zajmować się dozorczy okręgowi (art. 163 - 164).

W zakresie organizacji wymiaru sprawiedliwości „Ustawa” przewidywała jako instancję pojedynczą w sprawach cywilnych sędziów pokoju o charakterze obywatelskim (art. 187 - 191), a w zwykłym toku instancji sądy ziemiańskie w każdym powiecie lub sądy miejskie, sądy apelacyjne i Trybunał Najwyższy (art. 199 - 213, 223 - 230). Urzędy sędziowskie miały być dożywotnie, z wyjątkiem sędziów pokoju³¹. Wszyscy sędziowie

³⁰ Do kompetencji tych zaliczono: rozstrzyganie sporów między administracją i dzierżawcami dóbr skarbowych oraz podań miast i pozwolenie sprzedaży lub zamiany własności gminnej, decydowanie o wynagrodzeniu w przypadku wywłaszczenia, jak również dopełnianie licytacji własności publicznej.

³¹ Art. 196 w zw. z art. 195 nie przewidywał dożywotności dla sędziów sądu

mieli pochodzić z nominacji, jednak sędziowie pokoju mieli być nominowani z podwójnej liczby kandydatów wybranych przez sejmiki, a co do sędziów sądów ziemiańskich i apelacyjnych przewidywano, iż będą nominowani z listy zasłużonych sędziów pokoju. Przy sądach przewidywano wreszcie osobno pion organów czuwających nad tym, aby wymiar sprawiedliwości *nie przestępował formy prawem oznaczonej* — adwokatów książęcych przy sądach ziemiańskich i miejskich, adwokatów generalnych przy sądach apelacyjnych oraz ministra sprawiedliwości. Minister mógł zresztą prezydować w Trybunale Najwyższym i w każdym sądzie apelacyjnym. Szczególnym trybunałem dla spraw stanu oraz sądenia za naruszenie prawa senatorów, ministrów, wielkich dygintarzy, posłów, deputowanych, dyrektorów generalnych i radców stanu miał być sąd sejmowy złożony z 6 senatorów świeckich, 15 posłów i 7 deputowanych, wybranych przez Sejm w izbach połączonych. O pociągnięciu do odpowiedzialności decydować miał Senat na wniosek ministra sprawiedliwości i za rozkazem wielkiego księcia (art. 214 - 222).

Dziewiąty tytuł „Ustawy” poświęcony był „sile zbrojnej” (art. 231 - 248). Postanawiał, że *każdego obywatela jest obowiązkiem bronić Ojczyzny, jej swobód i rządu*, jednakże i tu rozdzielał szlachtę i „gmin”. Szlachta jako *pierwsi synowie Ojczyzny i pierwsi jej obrońcy* miała zastrzeżoną służbę w pułkach konnych; w przypadku nieukompletowania ich w drodze zaciągu dobrowolnego przewidywano pobór przymusowy przez losowanie. Ponadto wszyscy popisowi szlacheccy byli obowiązani do służby w przypadku ogłoszenia przez Sejm pospolitego ruszenia. Popis gminny obowiązywał zaś (z pewnymi wyłączeniami) całą męską ludność miejską i wiejską w wieku 20 - 28 lat.

Na koniec wreszcie „Ustawa” przewidywała tryb uzupełniania i rewizji. Uzupełnienie jej miało należeć do wielkiego księcia, któremu wskazano w tekście wiele przedmiotów do regulacji w drodze *osobnych urzędzeń*³². Na propozycję księcia i za zgodą obu izb połączonych urzędzenia te mogły być uznane za część „Ustawy”. Pierwsza zmiana urzędzeń mogła nastąpić w dowolnym czasie, następne jednak tylko co 25 lat (art. 263). Rewizja „Ustawy” była ograniczona pod względem czasu w ten sam sposób; dokonywać jej miały również tylko izby połączone na wniosek wielkiego księcia (art. 264).

4. O genezie projektu *Ustawy Rządowej Wielkiego Księstwa Litewskiego* wiemy stosunkowo wiele. Nie ma natomiast żadnych bezpośrednich przekazów o drugim bezpośrednim projekcie zachowanym w papierach Lubeckiego — *Constitution du Royaume de Pologne*.

ziemiańskiego, mówił jedynie o prezydencie, pisarzu i rejencie; wydaje się jednakże, że jest to przeoczenie kopisty.

³² Wydanie *osobnych urzędzeń* przewidziano w 11 przypadkach; były to z ważniejszych: organizacja duchowieństwa rzymsko-katolickiego i innych wyznań, organizacja szczególnych wydziałów administracji oraz uregulowanie popisów.

Nazwa ta wskazuje na to, że projekt powstał po kolejnym memoriale Ogińskiego — złożonym cesarzowi 13 XII 1811; w memoriale tym polski doradca Aleksandra proponował utworzenie Królestwa Polskiego, złożonego tymczasowo tylko z 8 „guberni zachodnich”³³. Zanim jednak będzie można zająć się próbą wytłumaczenia genezy *Constitution*, celowe wydaje się przedstawienie jej treści³⁴.

Z góry trzeba zauważyć, że projekt nie zachował się w całości, bowiem po art. XVIII następuje w nim art. 21, a jak wynika z umieszczonego na początku *Sommaire*, w brakującym miejscu winien się znaleźć tytuł II *Du roi* oraz część oddziału I tytułu III *De la Diète*.

5. Smółka przyjął, że luka wyniosła tylko dwa artykuły³⁵ — a jego zdanie, że projekt składał się ze 159 artykułów przejęli inni autorzy zajmujący się projektami litewskimi. Wydaje się jednak, że *Constitution* składała się z co najmniej 18 artykułów oznaczonych cyframi rzymskimi, a ponadto ze 159 artykułów oznaczonych cyframi arabskimi. Cyfry rzymskie zostały bowiem, jak wynika z układu, zastrzeżone dla tytułu I *Lois fondamentales*, który prawdopodobnie kończył się na art. XVIII o zmianie konstytucji³⁶. W zachowanym egzemplarzu brakuje więc przynajmniej 20 artykułów. Zdanie to potwierdza również ocena rozmieszczenia pisma — 20 artykułów zajmowało przeciętnie właśnie brakujący arkusz. Istotnym argumentem mogą też być przypuszczenia co do treści nieznanych przepisów. Niezależnie bowiem od tytułu *Du roi*, którego treść mogła być ujęta w różny sposób i w związku z tym nie można jej bardziej szczegółowo odtworzyć, w zachowanej części projektu wyraźnie brakuje przepisów o składzie Senatu oraz początkowych przepisów o składzie Izby Poselskiej.

W zakresie stosunku do Cesarstwa projekt uznawał *L'intégrité politique* Królestwa, połączonego nierozłącznie z Rosją (art. I). W pewnym zakresie szedł nawet dalej niż „Ustawa”, przewidywał bowiem osobną koronację monarchy w Wilnie (art. IV) oraz osobną regencję Królestwa (art. X). Jak „Ustawa”, przewidywał polski organ przy boku monarchy; organem tym miała być Rada Stanu. Natomiast prawdopodobnie nie zawierał innych akcentów narodowego charakteru państwa, jak w szcze-

³³ *Pamiętnki...*, s. 60.

³⁴ Jej systematykę podaje S. Smółka, o. c., s. 506 - 7. *Constitution* zachowała się w języku francuskim.

³⁵ S. Smółka, o. c., s. 506.

³⁶ Tego rodzaju technika legislacyjna występowała w projektach Sperańskiego (ukaz o Radzie Państwa z 13 I 1810 — *Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii*, t. XXXI, nr 24064; projekty organizacji Senatu — Rządzącego — druk. N. K. Šilder, Imperator Aleksander Pervyj, ego žizn i carstvovanie, t. III, S. Peterburg 1897, s. 405 - 33 — oraz Sądowego — tamże, s. 433 - 71). Sperański używał nazwy „korennyye zakony”.

gólności urzędowego charakteru języka polskiego oraz zastrzeżenia urzędów dla obywateli Królestwa.

W zakresie ustroju społeczno-gospodarczego *Constitution*, jak „Ustawa”, utrzymywała podział stanowy. Szlachtę uznawała za pierwszy stan, gwarantowała jej wszystkie przywileje przyznane szlachcie rosyjskiej w *Dvorińskiej Gramocie* oraz — z pewnymi ograniczeniami — wyłączność dostępu do urzędów³⁷ (art. 54 - 62). Mieszczanom miast wolnych zagwarantowała przywileje przyznane miastom rosyjskim w *Gorodovom Położenii* (art. 63 - 67). Stosunkowo wiele miejsca poświęciła *Constitution* chłopom — *colons et cultivateurs*. Zapewniała im *état légal*. Uznawała ich za *usufruitiers*; przewidywała, że ich świadczenia muszą być określone przez prawa, urządzenia bądź kontrakty, choć określenie to przesunęła na dalszy okres ze względu na przewidywanie skomplikowanych prac przygotowawczych. Chłopi mieli uzyskać samorząd w postaci gmin (*communes*) i kantonów (art. 68 - 79)³⁸. Z przepisów *Constitution* o chłopach pośrednio wreszcie wynika, że uznawano ich wolność osobistą. Osobne przepisy projektu regulowały położenie prawne cudzoziemców. Zagwarantowano im swobodę osiedlenia się w kraju, uprawiania zawodu, jak również opuszczenia kraju oraz przewidziano możliwość naturalizacji (art. 80 - 83). Z powszechnych praw i wolności obywatelskich *Constitution* wymieniała tylko wolność wyznania (art. VIII), religię rzymsko-katolicką uznawała jednak za narodową (art. VI).

Nie wiadomo, co projekt mówił o królu. Jako organy rządowe wymieniono Radę Rządzącą (*Conseil Dirigeant, Pravitel'stvujuščij Sovet*) oraz Radę Stanu (*Conseil d'État*). Rada Stanu miała posiadać charakter nieco zbliżony do Rady Tajnej w projekcie „Ustawy”, choć bardziej sprecyzowano jej kompetencje. Miała się ona składać z prezydenta przewodniczącego obradom w nieobecności króla, a zarazem pośredniczącego między Radą a monarchą, z kilku referendarzy, z sekretarza stanu oraz z członków nadzwyczajnych, zasiadających tylko w przypadku szczególnego wezwania; *ex officio* członkami nadzwyczajnymi mieli być ministrowie i senatorowie. Przewidywano jej posiedzenia zwyczajne (raz w miesiącu), nadzwyczajne oraz pracę *en comité*. Rada miała przygotowywać wszystkie sprawy Królestwa do decyzji monarchy (art. 98 - 105). Rada Rządząca, nazywana również *Ministère*, miała zasiadać w Wilnie pod prezydencją króla lub w jego nieobecności namiestnika. Składać się miała ponadto z prymasa jako szefa duchowieństwa i prezesa Komisji Edukacji, ministra spraw zagranicznych, ministra wojny (hetmana), ministra spraw wewnętrznych, kanclerza sprawiedliwości, skarbnika Kró-

³⁷ Ciekawy jest fakt, że władze ogłosiły *Dvorińskuju Gramotę* w *Kurjerze Wileńskim* w sierpniu 1811 r. (E. Krakowski, *Pologne et Lithuanie en 1812*, *Revue d'Histoire Dipl.*, LI (1937), s. 481).

³⁸ Artykuły te drukuje S. Smolka, o. c., s. 135.

leństwa oraz sekretarza stanu. *Constitution* nic nie mówiła o kompetencjach Rady; wydaje się, że zależały one od pełnomocnictwa namiestnika, jako że do niego należał w Radzie głos decydujący (art. 86 - 94).

Władza ustawodawcza została powierzona Sejmowi Królestwa, nazywanemu również *Assemblée d'États*. Nic nie wiemy o składzie Senatu, prawdopodobnie jednak pochodzić on musiał z nominacji królewskiej. Izba Poselska miała składać się z równej liczby przedstawicieli szlachty i miast. O prawie wyborczym wiadomo tylko, że miało oprzeć się na cenzusie majątkowym. Co 2 lata miała ulegać zmianie połowa posłów. Ciekawą różnicę w porównaniu z „Ustawą” stanowiło postanowienie o wyborze marszałka Izby Poselskiej; marszałkiem mógł zostać tylko poseł szlachecki, wybór musiał być jednak zatwierdzony przez monarchę (art. 21 - 23).

Sejm zwykły miał zbierać się co dwa lata i obradować 6 tygodni, przy czym królowi przyznano prawo odraczania i przedłużania sesji (art. 24 - 26). Do materii ustawodawczej zaliczono prawa cywilne i karne jako *lois générales*. Projekty miały być wnoszone przez mówców rządowych do Izby Poselskiej, a po jej decyzji (nie określono wyraźnie, czy miała prawo do deliberacji nad projektem) przedstawiane Senatowi. Senat miał z kolei tajnie głosować en bloc. W przypadku przyjęcia projektu przez Senat, przechodził on do sankcji królewskiej: wyraźnie stwierdzono, że król ma prawo odrzucenia projektu przyjętego przez obie izby. Odrzucenie projektu przez Senat miało natomiast charakter veta zawieszającego, skutecznego do następnej sesji. W podobnym trybie miały być rozpatrywane wnioski podatkowe, inne propozycje królewskie, jak również wnioski poszczególnych posłów dotyczące sytuacji i potrzeb ich okręgów³⁹. W przypadku odrzucenia tych ostatnich przewidywano możliwość wniesienia petycji do króla przez okręg lub stan. Dla przygotowania spraw sejmowych miano powołać komisje, złożone z członków obu izb: finansów, praw oraz policji. Ponadto Izba Poselska miała powoływać komisję dla zbadania użycia sum przeznaczonych na wydatki lokalne każdej korporacji (art. 27 - 40). Udział Sejmu w pociąganiu ministrów do odpowiedzialności nie był przewidziany (art. 96).

Na szczeblu lokalnym funkcje reprezentacji narodowej miały spełniać w prowincjach tzw. „sejmiki” (*diétines*). Nie miały one nic wspólnego z polskimi sejmikami, lecz były podobne do rad wojewódzkich „Ustawy”. Sejmiki miały składać się z deputatów wybranych przez wszystkie trzy stany na zgromadzeniach wyborczych okręgów, również złożonych z deputatów stanowych. Szczegóły dotyczące wyborów odesłano zresztą do osobnego rozporządzenia. Co dwa lata miały sejmiki odnawiać się

³⁹ Zdania tego nie uzasadnia wykładnia systematyczna projektu; wydaje się ono jednak wynikać ze szczegółowych postanowień (np. o prawie petycji — art. 39 oraz o komisjach — art. 40).

w trzeciej części. Obradować miały również co dwa lata — przed zebraniem się sejmu; przewodniczyć miał marszałek wybierany ze stanu szlacheckiego (art. 41 - 50). Jako kompetencje tych organów wymieniono: składanie opinii o rozkładzie podatków oraz o *stanie i potrzebach różnych klas w ich okręgu, aby objaśnić rząd co do najlepszej drogi uproszczenia i ulepszenia administracji publicznej*, jak również badanie rachunków z użycia sum przeznaczonych na potrzeby lokalne. Opinie o stanie i potrzebach okręgu miały być składane nie tylko Radzie Rządzącej, ale miały również stanowić treść instrukcji poselskich (art. 51 - 53). Ponadto sejmiki przeprowadzały wybory na wiele stanowisk, zwłaszcza sądowych.

Administrację terenową mieli sprawować w prowincjach prezydenci (wojewodowie, gubernatorowie cywilni), w okręgach (*districts, ujezdy*) szefowie (kasztelanowie, *Woewods*), w gminach — starsi. Prezydenci mieli kierować *départaments administratifs centraux*, złożonymi z kilku członków, odpowiadającymi Radzie Rządzącej — i podobnie jak dla namiestnika w Radzie przewidziano dla prezydentów głos stanowczy (art. 108 - 113). Szefowie okręgów mieli znajdować się w podobnej pozycji w stosunku do swych *adjoints*. Ponadto kompetencje administracyjne miały posiadać komisje dobrego porządku (*commissions de bon ordre*), wybrane na sejmikach i złożone z sędziego pokoju oraz kilku członków. Poza bowiem sądownictwem pojednawczym miały one sprawować nadzór nad organami gmin. Piastowanie mandatu członka komisji lub praca w administracji okręgu, co najmniej, przez 2 lata stanowić miały warunek uzyskania wyższych urzędów, takich jak miejsca w „wydziale administracyjnym”, w Trybunale Apelacyjnym, Trybunale Najwyższym lub w Senacie czy mandatu poselskiego (art. 114 - 121).

W zakresie organizacji wymiaru sprawiedliwości *Constitution* przewidywała poza komisjami dobrego porządku i władzami gminnymi — w każdym powiecie sądy I instancji, trybunały apelacyjne w każdej prowincji oraz Trybunał Najwyższy. Sądy miały objąć swą jurysdykcją wszystkich obywateli. Szeroko wprowadzono w projekcie zasadę wybieralności sędziów przez sejmiki — bez ograniczeń w stosunku do sądów I instancji, z zastrzeżeniem zatwierdzenia przez króla w stosunku do trybunałów apelacyjnych. Nawet członkowie Trybunału Najwyższego mieli być powoływani przez monarchę spośród kandydatów przedstawionych przez Sejm. W sądach I instancji szeroko miano wprowadzić sądownictwo przysięgłych. W pewnych przypadkach w Trybunale Najwyższym mieli również zasiadać członkowie sejmowej komisji praw. Ustrój sądownictwa został zresztą zarysowany w projekcie stosunkowo szczegółowo; do osobnego prawa odesłano to tylko określenie kompetencji prokuratorów królewskich (art. 123 - 159).

Co do rewizji konstytucji — projekt przewidywał, iż będzie jej dokonywał Sejm co 25 lat (art. XVIII).

III

1. Jaka była geneza rozwiązań ustrojowych, które znalazły się w przedstawionych tu litewskich projektach konstytucyjnych? Aby udzielić odpowiedzi na to pytanie, trzeba, jak się wydaje, wziąć pod uwagę różnorodne czynniki.

Pierwszym z nich była polityka Rosji. Wojna austriacka 1809 r. przyniosła pewną zmianę tej polityki; Rosja zaczęła przygotowywać się do wojny z Napoleonem. W tej sytuacji szczególnie obawiała się o zachowanie się polskich guberni. Przykłady gorącego przyjęcia wojsk Księstwa Warszawskiego przez Galicjan, jak również zainteresowania części szlachty, zwłaszcza guberni południowych, wojną polsko-austriacką i udziału w niej ochotników z zaboru rosyjskiego — dawały wiele do myślenia. Obawa przed Księstwem Warszawskim, które zdołało zjednoczyć dwa zaborzy, wzrastając prawie dwukrotnie, i groziło dalszym powiększeniem o ziemie już zaboru rosyjskiego, spowodowała najpierw działania dyplomatyczne strony rosyjskiej⁴⁰; gdy zaś te nie przyniosły rezultatów, postanowiono zyskać maksymalne poparcie opinii polskiej, starając się zarazem odgrodzić ją od Księstwa Warszawskiego⁴¹. Temu celowi miały służyć kontakty z Adamem Jerzym Czartoryskim, któremu cesarz przedstawiał swe plany odrębnej organizacji politycznej „guberni zachodnich”. Książę Adam wykazał jednak poważną rezerwę wobec tych planów, choć przy okazji wskazywał cesarzowi niezbędne półśrodki, które były zbliżone do późniejszych propozycji Ogińskiego⁴². Aleksander usiłował również przeciągnąć na swoją stronę działaczy Księstwa Warszawskiego, lecz i tego nie udało mu się dokonać wskutek katerycznego sprzeciwu ks. Józefa Poniatowskiego⁴³.

Wtedy to udało się cesarzowi wykorzystać przyjazd do Petersburga Ogińskiego jako pełnomocnika szlachty litewskiej w sprawach lokalnych. Ogiński — nie zdając sobie z tego w pełni sprawy — został wciągnięty do realizacji programu rozbudzenia separatyzmu litewskiego w celu przeciwstawienia Wielkiego Księstwa Litewskiego Księstwu Warszawskiemu, Polski aleksandryjskiej — Polsce napoleońskiej. Idea separatyzmu tra-

⁴⁰ Słynna konwencja petersburska z 4 I 1810 — patrz A. Vandal, *Napoléon et Alexandre, L'alliance russe sous le premier Empire*, t. II, Paris 1897, s. 354 - 93. Sperański pisał w 1810 r., że „słabym naszym punktem we wszystkich prognozach politycznych okazuje się Polska” (druk. „Russkaja Starina”, XXXI (1900), t. 104, s. 435).

⁴¹ Warto tu wskazać zakaz druku w prasie wiadomości z Księstwa (patrz W. Tokarz, *Księstwo Warszawskie i cenzura wileńska*, KH, XVI (1902), s. 54).

⁴² List do cesarza z 30 I 1811 — druk. „Mémoires du Prince Adam Czartoryski et correspondance avec l'Empereur Alexandre I”, t. II, Paris 1887, s. 255 - 70 — oraz wcześniejsza korespondencja.

⁴³ Patrz S. Askénazy, *Książę Józef Poniatowski*, Warszawa 1905, s. 192 - 7.

fiła na podatny grunt, bowiem, jak wiemy, konserwatywnie nastawiona szlachta „guberni zachodnich” obawiała się postępowych instytucji Księstwa Warszawskiego. Z drugiej jednak strony działacze polsko-litewscy ograniczali się tylko do separatyzmu pokojowego, wyraźnie zastrzegali bowiem, że armia litewska nie zostanie użyta przeciwko armii warszawskiej⁴⁴. Projekty ukazów i projekt „Ustawy Rządowej” służyły więc jednocześnie i polityce rosyjskiej, i interesom szerokiej rzeszy szlachty zaboru rosyjskiego.

W zamysłach twórców projekty te miały stanowić przeciwwagę i zachęcającą antytezę konstytucji Księstwa Warszawskiego⁴⁵. Konstytucja 1807 r. i opublikowane przepisy związkowe musiały więc stanowić jedno ze źródeł, z których korzystano przy ich redagowaniu. Wydaje się np., że postanowienia „Ustawy Rządowej” o Radzie Ministrów, mimo innej koncepcji tego organu, zostały wprost przejęte z dekretu króla saskiego z 24 grudnia 1807 r.⁴⁶ Istnieje również poważny związek między postanowieniami o Radzie Stanu a tekstem samej konstytucji i dekretem grudniowym, choć istotną różnicę stanowi pozbawienie ministrów członkostwa Rady; być może jest to ślad kontaktów, jakie nawiązał Ogiński w Dreźnie z Kołłątajem, usiłującym wówczas doprowadzić do realizacji programu reform ustroju Księstwa⁴⁷. Wzorowania się autorów projektu na konstytucji 1807 r. oraz przepisach związkowych dowodzą również niektóre postanowienia o sejmikach i zgromadzeniach gminnych (np. nazwy tych ciał, nominacja prezydujących, ograniczenie kompetencji do wyborów), o Sejmie (dość podobne kompetencje, pojęcie „sankcji” Senatu, nazwy „posłów” i „deputowanych” oraz ich równe prawa, nominacja marszałka, podobny podział Izby Poselskiej na komisje), o radach wojewódzkich i powiatowych, o komisjach wojewódzkich (odpowiednik rad prefekturalnych), o sędziach pokoju czy o zasadach podziału kraju. Z instytucji Księstwa Warszawskiego przejęta została Izba Edukacyjna, a może również nazwa Izby Obrachunkowej.

Zasadniczy jednak wzór dla „Ustawy Rządowej” stanowiła, głównie jednak formalnie, Ustawa Rządowa z 3 maja 1791 r. Na audiencji w dniu 13 grudnia 1811 r. Ogiński wprost proponował zresztą cesarzowi przyjęcie odpowiednio zmodyfikowanych jej przepisów⁴⁸. W tym czasie doszło już do pojednania się dawnych targowiczów ze zwolennikami ustawy majo-

⁴⁴ BC, 5511/89.

⁴⁵ „Je devais rediger un reglement organique qui offrit aux citoyens de la Lithuanie au moins les memes avantages qu'on a donne a ceux de duché de Varsovie” — podkr. moje, H. I. (L. Plater do A. Czartoryskiego, BC, 5511/84).

⁴⁶ Dz. Praw Ks. W., t. I, s. 37 - 47.

⁴⁷ O kontaktach Ogińskiego z Kołłątajem — wzmianka w Pamiętnikach Ogińskiego, t. III, s. 4. Program Kołłątaja przewidywał właśnie m. in. usunięcie ministrów z Rady Stanu (*Postrzeżenia nad Ustawą Konstytucyjną Księstwa Warszawskiego* — BC, 3931/57).

⁴⁸ *Pamiętniki...*, s. 67 - 8.

wej⁴⁹. Konstytucja 3 maja posłużyła głównie jako wzór dla instytucji ustroju gospodarczo-społecznego. Jej postępowe w warunkach 1791 r. postanowienia stały się wzorem dla przepisów mających już wyraźnie konserwatywny charakter w porównaniu z ustawą zasadniczą Księstwa Warszawskiego, nad którą „Ustawa Rządowa” miała wykazać wyższość. W szczególności art. 22 „Ustawy” o „szlachcie ziemianach” stanowił w istocie streszczenie art. II konstytucji 3 maja. Art. 24 o chłopach szedł znacznie dalej od art. IV konstytucji, ale stanowił jak gdyby kontynuację jego koncepcji. Również i inne przepisy „Ustawy” przejęte zostały z systemu konstytucji 3 maja. Co do Sejmu — było to np. przyzdywanie monarchy w Senacie, skład Senatu, jego veto zawieszające, prawie dokładnie przejęte z prawa o sejmikach kwalifikacje uprawniające do udziału w tych zgromadzeniach czy instytucja ksiąg ziemiańskich; co do organizacji sądownictwa, np. nazwa sądów ziemiańskich i ich 10-osobowy skład czy koncepcja sądu sejmowego; przejęte zostało również postanowienie o re wizji co 25 lat. W zakresie ustroju politycznego i organizacji wymiaru sprawiedliwości „Ustawa Rządowa” była jednakże w swym klimacie znacznie bliższa konstytucji 1807 r. niż Ustawie Rządowej 3 maja — ze względu na przyjęcie zasady suwerenności władzy monarchy (tzw. później *monarchisches Prinzip*), a nie Sejmu.

2. W czasie, gdy redagowane były litewskie projekty konstytucyjne, najbliższym doradcą cesarza Aleksandra był Michał Sperański. Jednocześnie był on referentem cesarza do spraw polskich i fińskich.

Sperański nie był tylko administratorem; był również, a raczej przede wszystkim, reformatorem — i usiłował nadać ustrojowi Rosji, jak sam pisał, stałe zasady i określony charakter, czego nie uczyniły częściowe reformy przeprowadzone w 1802 r., dotyczące jedynie ministerstw i Senatu⁵⁰. Z wielkiego konstytucyjnego planu, jaki Sperański opracował w 1809 r., wprowadzono w rezultacie tylko Radę Państwa i nową organizację ministerstw oraz przedyskutowano w Radzie Państwa nową organizację Senatu⁵¹. Jednakże ze względu na to, że wszechmocny gosudarstvennyj sekretar z urzędu zajmował się sprawami polskimi i spotykał się regularnie z działaczami polsko-litewskimi⁵² — istnieje potrzeba zbada-

⁴⁹ Zjazd w Mińsku, o którym brak jest bliższych danych (patrz np. T. Morawski, *Dzieje narodu polskiego*, t. VI, Poznań 1872, s. 132).

⁵⁰ Rozmyślenia o gosudarstvennom ustrojstwie Imperii (1802) — M. M. Sperański, *Proekty i zapiski*, Moskwa - Leningrad 1961, s. 56. Sam projekt reform — tamże, s. 143 - 237.

⁵¹ Jak pisze A. N. Pypin, wprowadzono więc tylko to, co Sperański uważał za najmniej związane z istotą swego planu (*Obščestvennoe dviżenie pri Aleksandre I*, S. Petersburg 1900, s. 139).

⁵² W papierach Lubeckiego np. zachowało się 5 wezwań na audiencje do Sperańskiego (ADL, 4); patrz również: „Dzienniczek Kazimierza Platera” (ADL, 3) oraz zapiska Sperańskiego z 23 VI 1811 („Sbornik istoričeskich materialov izvleče-

nia, czy do litewskich projektów konstytucyjnych nie przeniknęły pewne jego koncepcje, zawarte w planie reform 1809 r. Ponieważ poglądy polityczne Sperańskiego zostały poddane wnikliwej analizie stosunkowo niedawno⁵³, bliższe ich prezentowanie nie wydaje się konieczne. Warto tylko zauważyć, że „konstytucja” w jego, a jeszcze bardziej cesarza Aleksandra, rozumieniu nie miała bynajmniej ograniczać władzy monarszej, a jedynie zapewniać monarsze efektywne wykonywanie władzy absolutnej⁵⁴.

Analiza przepisów „Ustawy Rządowej” dowodzi, że oparła się ona na zupełnie odmiennych zasadach niż te, które znalazły się w planie Sperańskiego: z jednej strony nominacji urzędników i sędziów (Sperański projektował szeroko wybór), z drugiej — decydującego głosu Sejmu w ustawodawstwie, z „sankcją” Senatu, a nie monarchy, włącznie. Być może tylko projektowane w „Ustawie” kompetencje rad powiatowych i wojewódzkich miały pewien związek z nie ujawnioną częścią projektu Sperańskiego. Większy związek mogły mieć tylko części zrealizowane, jak Rada Państwa i biuralistyczna już w pełni organizacja ministerstw, ale podobne były również w tym zakresie wzory Księstwa Warszawskiego. Sam Ogiński powoływał się wreszcie na znany już publicznie projekt organizacji Senatu⁵⁵, jednakże i projekt ukazu, i projekt „Ustawy” oparły się na odmiennych koncepcjach. Ogiński chciał więc prawdopodobnie znaleźć tylko dodatkowe uzasadnienie potrzeby powołania centralnego organu zarządu ogólnego oraz najwyższego organu sądowego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Wydaje się, że w związku z tym można postawić tezę, że koncepcje Sperańskiego nie wywarły zasadniczo wpływu na projekt „Ustawy Rządowej”, u którego podstaw legły przede wszystkim rozwiązania konstytucji Księstwa Warszawskiego. Teza ta jednocześnie może pośrednio dowodzić, że Ludwik Plater, który ze Sperańskim się nie stykał, odegrał większą rolę w redakcji „Ustawy”, niż sądził S. Smolka⁵⁶; podobnie, być może można powiedzieć o Wawrzeckim⁵⁷.

nych iz Archiva Sobstvennoj Ego Imp./Veličestva Kancelarii', t. III, S. Peterburg 1890, s. 312 - 3).

⁵³ M. Raëff, *Michael Speransky, Statesman of Imperial Russia*, The Hague 1957, s. 120 - 59; patrz także: A. V. Predtečenskiĭ, *Očerki obščestvenno-političeskoj istorii Rossii w pervoj četverti XIX veka*, Moskva - Leningrad 1957, s. 235 - 58.

⁵⁴ W prywatnym „Kratkom načertanii gosudarstvennogo obrazovania” — nieznanym M. Raëffowi — Sperański projektował nawet konieczność uzyskania zgody Dumy Państwowej na ustawodawstwo (*Proekty...*, o. c., s. 227), lecz można to uznać raczej za program na daleką przyszłość, bowiem inne, bardziej oficjalne, projekty Sperańskiego takich kompetencji Dumy nie przewidywały.

⁵⁵ *Pamiętniki...*, s. 44. Patrz przyp. 36.

⁵⁶ S. Smolka, o. c., s. 498, 504. Problem stopnia udziału L. Platera w opracowaniu projektu „Ustawy” jest bardzo trudny do rozstrzygnięcia; wydaje się jednakże, że poza jego listem do Czartoryskiego z 7. 11. 1811, przy którym przesłał projekt „Ustawy” (BC, 5511/85) — o jego istotnym, jeśli nie decydującym, udziale świadczyć może ponadto fakt, że „Ustawa” opierała się na projekcie ukazu o powo-

Wydaje się jednakże z kolei, że tajna część projektów Sperańskiego wywarła pewien wpływ na drugi z projektów — na *Constitution du Royaume de Pologne*. Opiniodawcze kompetencje sejmików w tym projekcie i dum terytorialnych w planie Sperańskiego były zbyt podobne do siebie, aby nie można tu było mówić o związku⁵⁸. Podobny wniosek można wysnuć również co do wyboru sędziów, projektowanego wprowadzenia ławy przysięgłych, a być może także do wyboru marszałka Izby Poselskiej. Ponieważ projekt Sperańskiego trzymany był w ścisłej tajemnicy, nawet przed bliskimi doradcami cesarza, stwierdzenie możliwości wpływu tego projektu na projekt *Constitution* dowodzi tego, że mogła ona być urzędowym dziełem strony rosyjskiej, w którego redakcji Sperański bezpośrednio lub pośrednio odegrał istotną rolę. O pewnym wpływie Sperańskiego może również świadczyć charakterystyczna technika legislacyjna projektu⁵⁹.

Być może Sperański odegrał również pewną rolę w redakcji projektu manifestu cesarskiego o powołaniu Królestwa Polskiego, który był prawdopodobnie związany z projektem *Constitution*⁶⁰. Jest tam bowiem wiele słów o *l'avantage de régler d'après des principes stables l'administration interieure* czy o *avantages* [— —] *d'une nation libre gouvernée par lois stables* — wyrażen i koncepcji występujących w pismach wielkiego sekretarza stanu. Również inne koncepcje zawarte w tym projekcie, w szczególności zaś teza o konieczności maksymalnie możliwego utrzymania lokalnych praw i zwyczajów świadczyć mogą o wpływie Sperańskiego na jego redakcję. Nie ulega bowiem wątpliwości, że Sperański był zwolennikiem tej tezy⁶¹; inna sprawa, że to, czy uważał utrzymanie odrębnego charakteru ziem nierosyjskich za zjawisko stałe czy przejściowe, pozostanie kwestią otwartą⁶².

3. Już z samego faktu połączenia w rękach Sperańskiego kierownictwa sprawami Polski i Finlandii wynika potrzeba zajęcia się zagadnieniem

łaniu Wielkiego Księstwa Litewskiego w wersji, jaką przesłał Czartoryskiemu, a jaka była identyczna lub przynajmniej podobna do wersji znajdującej się w papierach Lubeckiego. Por. także nie wykorzystany przez S. Smolkę list L. Platera do Lubeckiego z 18. 11. 1811 (ADL, 4).

⁵⁷ Por. J. Iwaszkiewicz, *Litwa w roku 1812*, Warszawa 1912, s. 30.

⁵⁸ W papierach Lubeckiego zachował się projekt ustanowienia w powiatach „conseils de surveillance” zawarty w memoriale dla Sperańskiego z I połowy 1811 r. (ADL, 2). W koncepcji swej „conseils” były zbliżone do „sejmików” projektu *Constitution* — jednakże równie dobrze może to być dowód przyjęcia przez Lubeckiego koncepcji podsuniętych przez Sperańskiego.

⁵⁹ Patrz przyp. 36.

⁶⁰ ADL, 5. Z tekstu wynika, że projekt ten został opracowany po zatwierdzeniu nowej organizacji Finlandii.

⁶¹ Por. np. M. Raëff, o. c., s. 65, 120, 128, 141.

⁶² W szczególności M. Raëff wysunął tezę, że celem Sperańskiego była „organic russification” (o. c., s. 74 - 5).

związku między litewskimi projektami konstytucyjnymi a organizacją Wielkiego Księstwa Finlandii — zwłaszcza, że prace organizacyjne obu krajów trwały równolegle, a Ogiński wyraźnie powoływał się na opracowywaną właśnie nową organizację fińską jako na wzór dla swoich planów ⁶³.

Finlandia została uznana za posiadłość rosyjską już od razu po zajęciu w czasie wojny ze Szwecją w 1808 r. ⁶⁴, a cesarz Aleksander przybrał tytuł Wielkiego Księcia Finlandii. Na Sejmie w Borgå obiecał on też zachować wszystkie prawa tej prowincji z konstytucją szwedzką z lat 1772 i 1789 włącznie ⁶⁵. Wyjęto również Finlandię spod kompetencji centralnych organów rosyjskich, pozostawiono urzędowy język szwedzki, zastrzeżono urzędy dla Finów oraz powołano pod przewodnictwem generalnego gubernatora rząd miejscowy nazwany Conseil de Régence (*Regeringsrat*, *Pravitel'stvennyj Sovet*) ⁶⁶ — do 1811 r. prawne położenie tego kraju w stosunku do Imperium nie było jednak wyjaśnione. Finlandia miała wielkie znaczenie strategiczne jako lądowa osłona Petersburga, w związku z czym ze względów polityki zagranicznej oraz w celu uspokojenia nastrojów ludności nadano jej wszystkie te szczególne uprawnienia — ale charakter państwowy Wielkie Księstwo uzyskało dopiero w 1811 r., gdy Rosja gotując się do wojny z Francją chciała sobie zabezpieczyć w pełni front północny ⁶⁷.

Wezwany przez cesarza do Petersburga wkrótce po pierwszej rozmowie z Ogińskim wybitny „gustawianin” szwedzki i obywatel fiński Gustav Mauritz Armfelt zdołał szybko doprowadzić do realizacji planów, jakie mu w związku z Finlandią naszkicował cesarz Aleksander. Zasadniczą reformą było powołanie w Petersburgu czysto fińskiego Komitetu

⁶³ *Pamiętniki...*, s. 44.

⁶⁴ Manifest cesarski z 16 III 1808 („*Polnoe Sobranie...*”, t. XXX, nr 22911).

⁶⁵ Acte de garantie z 27 III 1809 i mowy na Sejmie (*La Constitution du Grand-Duché de Finlande*, Paris 1900, s. 110 - 14). Oba akty konstytucyjne drukowane tamże, s. 41 - 66 i 67 - 72.

⁶⁶ Regulamin Rady z 18 VIII 1809 — druk. K. F. Ordín, *Pokorenie Finlandii*, S. Peterburg 1905, t. II, Prilożenia, s. 156 - 62 (o jego opracowaniu patrz P. Scheibert, *Die Anfänge der finnischen Staatswerdung unter Alexander I*, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, IV (1939), s. 391 - 4. Ponadto powołano mało znaczącą w praktyce mieszaną komisję d/s Finlandii w Petersburgu („*Polnoe Sobranie...*”, t. XXXI, nr 24302).

⁶⁷ O politycznym uwarunkowaniu reform 1811 r. — patrz P. Tømmila, *La Finlande dans la politique européenne en 1809 - 1815*, Helsinki 1962, s. 224 - 5, 235 - 6, 250. W związku z „walką o prawa” Finlandii, naruszone przez Rosję na przeł. XIX i XX w., toczyła się ożywiona dyskusja na temat państwowego charakteru Wielkiego Księstwa; podstawowym argumentem przemawiającym za uznaniem takiego charakteru miało być rzekome zatwierdzenie przez Sejm w Borgå unii z Rosją. Wydaje się, że opinia P. Tømmila o niesłuszności tej tezy jest dostatecznie przekonująca (o.c., s. 28 - 39) — jednakże autor ten absolutyzuje z kolei swą tezę, nie biorąc pod uwagę dalszego rozwoju.

d.s. Finlandii jako organu przygotowującego do decyzji cesarskiej wszystkie sprawy fińskie; Armfelt został jego przewodniczącym⁶⁸. Zasluga Armfelta była również organizacja biur centralnych przy Radzie Rządzącej oraz sprecyzowanie kompetencji generalnego gubernatora⁶⁹. On również nadał kształt planowanemu przez cesarza przyłączeniu do Wielkiego Księstwa tzw. Starej Finlandii (guberni wyborskiej), stanowiącej od 1721 r. zwykłą część Imperium⁷⁰ — krokowi, który wywołał duże niezadowolenie znacznej części rosyjskich czynników rządzących. Armfelt poruszał również sprawę organizacji armii fińskiej, została ona jednak sfinalizowana dopiero w czasie wojny 1812 r., a więc w okresie, który już nas bezpośrednio nie interesuje⁷¹.

Na projektowaną organizację Finlandii powoływał się Ogiński; wydaje się, że projekt ukazu w jego wersji wzorował się dość wiernie na zasadach tej organizacji — w szczególności Rada Administracyjna była podobna do Regeringsrat (także pod względem nazwy), a Kancelaria Litewska do Komitetu Fińskiego; podobne były również gwarancje o charakterze narodowym. Te ostatnie znalazły się też w „Ustawie Rządowej” która przejęła bezpośrednio z organizacji Finlandii koncepcję Rady Tajnej Litewskiej. Zarówno Ogiński, jak i Lubecki kontaktowali się zresztą z Armfeltem w czasie swych prac petersburskich⁷².

Działania Armfelta są tym bardziej istotne, że — jak wiemy z pamiętnika Ogińskiego — cesarz powierzył temu działaczowi fińskiemu, jak również innemu członkowi Komitetu Fińskiego, inflanckiemu baronowi Rosenkampfowi (który w latach 1804-1808 był przewodniczącym Komisji Kodyfikacyjnej i został wtedy wyznaczony do redakcji projektu konstytucji rosyjskiej) — zredagowanie projektu konstytucji litewskiej⁷³. Autor monografii poświęconej Finlandii w latach 1809-1815, a więc i działalności Armfelta — stwierdza, że opracowany na polecenie cesarza projekt był trzymany w tajemnicy i nie udało się go odnaleźć; wska-

⁶⁸ Regulamin zatwierdzony 6 XI 1811 i opublikowany 8 XII 1811 (*Polnoe Sobranie...*, t. XXXI, nr 24831 oraz *La Constitution...*, s. 118-21). Patrz G. A. Abov, *Gustav Moric Armfelt i ego russko-finskija otnošenija, istoričeskij očerk*, S. Petersburg 1901, s. 70-73.

⁶⁹ Patrz P. Tommila, o. c., s. 258-9.

⁷⁰ Akty z 23. 12. 1811 i 12. 1. 1812 (*Polnoe Sobranie...*, t. XXXI, nr 24934).

⁷¹ Patrz P. Tommila, o. c., s. 260-61, 333-6, 346-7.

⁷² Patrz zapiski w „Dzienniczku Kazimierza Platera” (ADL, 3).

⁷³ Na audiencji w dniu 20 XII 1811 cesarz powiedział Ogińskiemu, że polecił zredagować ustawę dla Litwy Armfeltowi i Rosenkampfowi (*Pamiętniki...*, s. 52); w dniu 8 II 1811 oświadczył, że projekt ustawy dla Polski, który mu przedłożono, nie podoba mu się (ibidem, s. 74). O Rosenkampfie — patrz P. Majkov, *Baron Gustav Andreewicz Rozenkampfi*, *Russkaja Starina*, XXXV (1904), t. 120, s. 110-85, 371-423; o jego udziale w opracowaniu konstytucji w 1804 r. — A. N. Makarov, *Entwurf der Verfassungsgesetze der Russischen Reiches von 1804*, „Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven”, NF, II (1926), z. 2, szczeg. s. 242-4.

zuje tylko na to, że miał on być konstytucją Królestwa najpierw Litewskiego, potem Polskiego, miał nadać chłopom prawa polityczne i nie miał wzorować się na systemie administracji terenowej Finlandii ⁷⁴.

Już te uwagi wskazują na to, że być może tym nieznanym projektem Armfelta i Rosenkampfa była *Constitution du Royaume de Pologne*, zachowana w papierach Lubeckiego. Autorstwo tego projektu nie zostało, jak dotąd, ustalone. Spośród dwóch autorów zajmujących się tym problemem S. Smolka skłaniał się do poglądu, iż była ona polską przeróbką projektu Armfelta i Rosenkampfa ⁷⁵; J. Iwaszkiewicz natomiast uznawał ją za dzieło w pełni polskie i przypisywał ją Ogińskiemu i jego współpracownikom ⁷⁶. Jako argument za polskim w całości lub części charakterem tego projektu obaj autorzy wysunęli zbyt dobrą znajomość dawnych urządzeń polskich, jaką trudno przypuścić u fińskiego Szweda i u ostzejca.

Wydaje się, że argument ten nie może się ostać przy bliższej analizie *Constitution*. Uwzględniła ona co prawda w dużej mierze „dawne urządzenia polskie”, a raczej w istocie konstytucję 3 maja. Po kolei można tu wskazać narodowy charakter religii katolickiej, uwzględnienie regencji, rewizję konstytucji co 25 lat na Sejmie, nazwy obu izb sejmowych, Sejm zwykły co dwa lata, veto wstrzymujące Senat, nazwę, lecz nie instytucję sejmików, wiele postanowień o szlachcie, pewne postanowienia o chłopach, uwzględnienie statusu cudzoziemców, skład *Conseil Dirigeant* identyczny ze Strażą Praw, może również stanowczy głos namiestnika w Radzie, wybór sędziów przez sejmiki. Z innych „polskich urządzeń” można tu wymienić jeszcze 6-tygodniowy okres Sejmu zwykłego, nazwę *komisji dobrego porządku* oraz nazwy *Palatin* dla szefa prowincji i *Woewod* dla szefa okręgu. Już jednak wyliczone tu właśnie sprawy wskazują na bardzo powierzchowny charakter znajomości spraw polskich u autorów *Constitution*, a na pewno nie na „dokładną znajomość dawnych urządzeń polskich”. Widoczne jest korzystanie z Ustawy Rządowej 3 maja, lecz jednocześnie operowanie nazwą sejmików dla zupełnie innej instytucji wskazuje na ograniczenie się do samego tekstu Ustawy bez znajomości i wciąż żywych tradycji polskich, i prawa o sejmikach. Podobny wniosek można wysnuć z ustalenia terminu sesji zwykłych Sejmu; inna sprawa że czas trwania sesji, którego nie określono w konstytucji 3 maja, został przyjęty zgodnie z dawniejszymi tradycjami polskimi. Również zastosowanie nazw *komisji dobrego porządku* czy *Palatin* i *Woewod* do zupełnie innych instytucji (drugi przypadek uzasadnia zresztą raczej przyjęcie tradycji nie polskiej a rosyjskiej) wska-

⁷⁴ P. Tommila, o. c., s. 271 - 2. O chłopach — wzmianka Ogińskiego, *Pamiętniki...*, s. 76 (przyp.).

⁷⁵ S. Smolka, o. c., s. 504 - 5.

⁷⁶ J. Iwaszkiewicz, s. 44, 47. Autor ten wysunął nawet hipotezę, że na audiencji lutowej 1812 r. Ogiński złożył cesarzowi projekt *Constitution*.

zuje na nader ograniczoną znajomość stosunków polskich u autorów *Constitution*.

Czy jednak autorami jej byli Armfelt i Rosenkampf? Próbę odpowiedzi na to pytanie można zacząć od próby rozwiązania problemu, jakie wzory poza konstytucją 3 maja i pewnymi koncepcjami Sperañskiego mogły być uwzględnione w *Constitution*. Bez wątplenia można przyjąć, że wzorem dla Rady Stanu występującej w tym projekcie stał się Komitet d.s. Fińskich, bowiem i skład, i w znacznej mierze kompetencje obu tych organów były identyczne. Również nazwa, choć raczej nie charakter, Regeringsrat i Conseil Dirigeant były do siebie zbliżone. Można również w *Constitution* dopatrzeć się pewnych wpływów szwedzkich aktów konstytucyjnych. Odnosi się to w szczególności do charakteru i kompetencji Sejmu. Istotną rolę odegrało tu wzorowanie się na konstytucji 3 maja, ale np. sama nazwa *L'Assemblée d'États*, jej kompetencje, występowanie ograniczonego prawa inicjatywy ustawodawczej posłów (zniesionego zresztą w 1789 r.) czy instytucja kontrolnej komisji stanów do spraw finansów (art. 38 - 50 Regeringsform z 1772 r.)⁷⁷ wskazywać mogą na uwzględnienie przez autorów projektu również tego wzoru. Podobny wniosek można wysnuć chyba także co do zastrzeżenia najważniejszych urzędów dla szlachty (art. 4 Aktu unii i ubezpieczenia). Wzory te przemawiałyby w szczególności za autorstwem Armfelta. Pewne jednak wątpliwości może budzić kwestia praw politycznych chłopów. Jeśli uznać, że w projekcie Armfelta i Rosenkampa chłopom nadano na wzór Finlandii pełne prawa polityczne z prawem reprezentacji sejmowej włącznie, *Constitution* nie może być tym projektem, bowiem prawa polityczne chłopów nie przekraczały w niej sejmików. Również uwzględnienie w niej niektórych tradycji rosyjskich (*Woewod*), a przede wszystkim zagwarantowanie szlachcie i mieszczanom przywilejów zawartych w Dvorińskiej Gramocie i w Gorodom Polożeniu oraz użycie innych rosyjskich terminów (*Pravitel'stvujuščij Sovet, ujezdy*) nie wskazywałyby z kolei na autorstwo głównego eksperta cesarza do spraw fińskich, podobny wniosek nasuwa uwzględnienie ustrojowych koncepcji Sperañskiego.

Mimo tych uwag wydaje się jednakże, że *Constitution* była zasadniczo dziełem Armfelta i Rosenkampa. Armfelt wprowadził do niej elementy szwedzko-fińskie, a *ostzejec* Rosenkampf, któremu trzeba przypisać dość poważną rolę w redakcji tego aktu — rosyjskie⁷⁸. Ponieważ jednak ich pierwotny projekt prawdopodobnie odbiegał od *Constitution* w zakresie

⁷⁷ Por. również komentarz do tego aktu (*La Constitution...*, s. 180 - 85).

⁷⁸ O istotnej roli Rosenkampa świadczyć może list Nowosilcowa, nie znającego chyba zresztą tekstów projektów, o Polakach w Petersburgu, pisany 21 XI 1812 do Czartoryskiego: *Les uns veulent la Constitution du 3 mai, les autres en font faire une toute neuve, qui sera probablement de la façon de Rosenkampf* (podkr. moje, H. I., BC, 5462/96).

spraw chłopskich, można przyjąć, że *Constitution* stanowiła przeróbkę tego projektu. Jest dość prawdopodobne, że ewentualnych przeróbek artykułów mówiących o chłopach dokonali sami autorzy, bowiem postanowienia *Constitution* w tym przedmiocie zbliżone są do regulacji sprawy chłopskiej w guberni wyborskiej⁷⁹. Jak jednak wytłumaczyć zawarcie w *Constitution* koncepcji tajnego planu Sperańskiego? Jak już podkreślono, sekretarz stanu i referent spraw polsko-fińskich brał prawdopodobnie pewien udział w redakcji tego oficjalnego projektu rosyjskiego. Ze względu na nieznaną projektu pierwotnego trudno jednak ustalić, czy brał udział w pierwszej redakcji, czy też tylko w redakcji przeróbki, jaką mogła być *Constitution*. Stosunkowo szerokie uwzględnienie jego koncepcji przemawiałoby za pierwszą możliwością, w związku z czym można przyjąć, że prawdopodobnie Sperański dawał Rosenkampfowi konkretne wskazówki co do treści wielu artykułów w czasie przygotowania rosyjskiego projektu konstytucji ziem polskich⁸⁰. Tego rodzaju teza oznacza jednocześnie, że w przygotowywaniu i ostatecznej redakcji tego projektu Polacy nie brali udziału, co wynika również bezpośrednio z treści tego aktu⁸¹.

4. Litewskie projekty konstytucyjne nie zostały ostatecznie zrealizowane. Cesarz zawiesił decyzję i przesłał projekt „Ustawy Rządowej” oraz drugi projekt, którym najprawdopodobniej była *Constitution du Royaume de Pologne* do oceny Czartoryskiego⁸². Czartoryski z wielką rezerwą odpowiedział prawie po dwóch miesiącach, gdy już miała wybuchnąć wojna — i opowiedział się za opracowaniem projektu kompromisowego⁸³.

Dlaczego projekty te nie zostały zrealizowane nawet w najskromniej-

⁷⁹ Manifest z 11 I 1812 („Polnoe Sobranie...”, t. XXXI, nr 24934, art. 11 - 17).

⁸⁰ Problem stosunku Rosenkampa do Sperańskiego nie jest całkowicie jasny. Z zapisek Rosenkampa wynika, że od początku znienawidził on Sperańskiego, który w 1808 r. pozbawił go kierownictwa nad pracami kodyfikacyjnymi (patrz N. A. Korf, *Żizn' Grafa Speranskogo*, S. Peterburg 1861, t. I, s. 147 i n.). Pewne jest, że Rosenkampf odegrał dość istotną rolę w usunięciu Sperańskiego, znany jest jego memoriał ostro krytykujący „carrière désorganisatrice” pierwszego doradcy cesarskiego (druk. tamże, t. II, s. 31 - 40). Jednakże z drugiej strony są dowody współpracy Sperańskiego z Rosenkampfem (por. P. Majkov, *Rosenkampf...*, s. 423 przyp. 1), a N. A. Korf pisał nawet — co prawda o pracach kodyfikacyjnych — „wszystko, co pisał Rosenkampf, było zwyczajnie szkicowane przez Sperańskiego lub przerabiane przezeń na nowo” (*Żizn' Grafa Speranskogo*, t. I, s. 157).

⁸¹ S. Smolka, który skłaniał się do poglądu, że *Constitution* była polską przeróbką dzieła Armfelta i Rosenkampa, stwierdził, że „nic też nie pozwala przypuszczać, jakoby Lubecki przykładął rękę do jakiejś przeróbki tego rodzaju” (o. c., s. 505).

⁸² List z 13 IV 1812 — z propozycją również rozważenia celowości opracowania trzeciego projektu kompromisowego („Mémoires du Prince Czartoryski...”, t. II, s. 282).

⁸³ List z 4 VI 1812 — druk. S. Smolka, o. c., s. 165, przyp.

szym zakresie?⁸⁴ Cesarz często wykazywał w podobnych sprawach chwiejną postawę, ale w tym przypadku za postawą taką przemawiało wiele powodów⁸⁵. Sprawa polska była znacznie delikatniejsza niż sprawa fińska, Finlandia była bowiem nowym nabytkiem Rosji, gdy Litwa i Ruś stanowiły część składową Imperium. Już w związku z wcieleniem do Finlandii guberni wyborskiej wystąpiły silne głosy krytyczne nawet w otoczeniu cesarza — który tym bardziej musiał ich się obawiać w związku z wyodrębnieniem prowincji polskich. Cesarz nie projektował zresztą nigdy specjalnego statusu dla całości „guberni zachodnich”, ich wschodnią część wyraźnie rezerwował dla Cesarstwa, gdy Polacy wyraźnie dążyli do wyodrębnienia całości rosyjskich ziem dawnej Rzeczypospolitej⁸⁶. Nader istotne znaczenie musiało odegrać też odsunięcie Sperańskiego w końcu marca 1812 r. i upadek znaczenia partii reformatorskiej. Do obalenia wszechmocnego sekretarza przyczynił się w znacznym stopniu Armfelt, któremu zależało na realizacji planów polsko-litewskich, w ten sposób bowiem Finlandia straciłaby charakter niepewnego eksperymentu; Armfelt nie zajął jednak miejsca Sperańskiego, zwycięscy konserwatyści i nacjonaliści rosyjscy byli planom polskim zdecydowanie przeciwni. Wreszcie również rezerwa, jaką w stosunku do tych planów okazywał Czartoryski, przeciwny separatyzmowi, jak i większość szlachty rusko-polskiej, która bynajmniej nie czuła się Litwinami, a może też i przekonanie, że projekty te nie były dostatecznie atrakcyjne dla obywateli Księstwa Warszawskiego — spowodowały decyzję o odłożeniu realizacji planów, mimo że Aleksander traktował je przez cały czas poważnie⁸⁷. Armfelt okazał się zresztą znacznie lepszym kierownikiem spraw fińskich od — działającego tylko niejako w zastępstwie niechętnego Czartoryskiego — Ogińskiego jako organizatora aleksandryjskiej Polski.

Czy jednak litewskie projekty konstytucyjne okazały się niewiele znaczącym epizodem w historii państwa i prawa ziem polskich? Próbę odpowiedzi na to pytanie podejmie następna część pracy.

⁸⁴ Jedynym osiągnięciem polskim było zrównanie podatków „guberni zachodnich” z resztą Cesarstwa; był to akurat postulat, który dotyczył zatarcia odrębności ziem polskich (ukaz z 30 XII 1811 — „Polnoe Sobranie...”, t. XXXI, nr 24913). Na decyzję cesarza w tym przedmiocie mogło wpłynąć podwyższenie właśnie wówczas podatków w Księstwie Warszawskim (por. list Ogińskiego do cesarza z 15 I 1812 — druk. „Otečestvennaja vojna 1812 goda, Materialy Voenno-Učenago Archiva Generalnogo Štaba”, t. VIII, S. Peterburg 1907, s. 28).

⁸⁵ Patrz np. B. Dundulis, o. c., s. 62 - 6.

⁸⁶ Poglądy cesarza — list do Czartoryskiego z 31 I 1811 (*Mémoires...*, t. II, s. 212) oraz rozmowa cesarza z Ogińskim 7 V 1811 (*Pamiętniki...*, s. 21). Śladem stanowiska strony rosyjskiej może być również projekt manifestu związany prawdopodobnie z *Constitution du Royaume de Pologne* (patrz wyżej), w którym pozostawiono wolne miejsce tam, gdzie miały być wyliczone prowincje polskie.

⁸⁷ Inaczej twierdzili np.: S. Askénazy, *O sprawie polskiej w r. 1812, Szkice*

IV

1. Wojna rosyjsko-francuska tylko na krótko przerwała zainteresowanie cesarza Aleksandra sprawą polską. Powrócił do niej jeszcze w najgorętszym okresie walk⁸⁸, a w związku z zajęciem Księstwa Warszawskiego musiał ją definitywnie rozwiązać. Tym definitywnym rozwiązaniem miało być powołanie do życia na Kongresie Wiedeńskim Królestwa Polskiego z większości ziem Księstwa Warszawskiego — z zastrzeżeniem możliwości przyłączenia doń całości lub części „guberni zachodnich”. Traktaty wiedeńskie z 3 maja 1815 r. uznawały, że Królestwo będzie połączone z Rosją *nieodzownie przez swą konstytucję*⁸⁹. Konstytucja, jako *conditio sine qua non* związku, została w ten sposób zagwarantowana na forum międzynarodowym, jednakże jej charakter pozostawiono całkowicie uznaniu cesarza Aleksandra, podobnie jak uznaniu innych monarchów pozostawiono charakter *instytucji, które zapewnią zachowanie narodowego bytu Polaków w pozostałych zaborach*.

Jeszcze w Wiedniu, 25 V 1815, cesarz wydał *Zasady konstytucji Królestwa, które miały stanowić podstawę dalszych prac konstytucyjnych, a zarazem niezmiennne prawidło i [—] instrukcję nowego tymczasowego rządu tego kraju*⁹⁰. Sama konstytucja Królestwa Polskiego została podpisana przez cesarza 27 XI 1815.

Okupowane przez wojska rosyjskie Księstwo Warszawskie znalazło się w sytuacji podobnej do Finlandii z lat 1808 - 1809. Mimo nacisku wpływowych czynników rosyjskich zmierzających do prostej aneksji nowego terytorium, cesarz zdecydował się ostatecznie uznać państwową odrębność kraju, który miał znaleźć się jednakże w nierozzerwalnej unii z Rosją. Decyzja ta została podjęta po kwietniu 1814 r., wtedy to bowiem Aleksander powołał Komitet Cywilny Reformy celem przygotowania idących w duchu narodowym projektów zmian ustroju Księstwa

i portrety, Warszawa 1937, s. 103 i n.; W. Feldman, *Dzieje polskiej myśli politycznej w okresie porozbiorowym*, t. I, Kraków 1913, s. 70 - 72 oraz H. Mościcki, *Projekty połączenia Litwy z Królestwem Polskim w okresie 1813 - 1830 r., Pod berłem carów*, Warszawa 1924, s. 77. Ich zdanie nie może jednak być słuszne — wystarczający kontrargument stanowi fakt powierzenia spraw polskich głównemu doradcy cesarza — Sperańskiemu (tak S. Smółka, o. c., s. 109). P. Tommila pisze nawet, że „au cours de 1811 ce projet [utworzenia państwa litewskiego] occupa le premier place dans l'esprit de l'empereur” (o. c., s. 271).

⁸⁸ Patrz np. S. Smółka, o. c., s. 170 i n.

⁸⁹ Art. 5 traktatu Rosji z Austrią (Dz. Praw KP, t. II, s. 294 - 347) i art. 3 traktatu z Prusami (ibidem, s. 348 - 413).

⁹⁰ Drukowane teksty Zasad z 1815 r. stanowią wielką rzadkość (np. egzemplarz polski znajduje się w ADL, 49). Tekst francuski druk. J. Bojasieński, *Rządy tymczasowe w Królestwie Polskim*, maj - grudzień 1815, Warszawa 1902, s. 178 - 84; tekst polski — M. Handelsman, *Konstytucje polskie 1791 - 1921*, Warszawa 1922, s. 40 - 47.

w niektórych materiałach⁹¹ oraz Komitet Wojskowy; wtedy też zaczęto już nawet podejmować decyzje co do obsady kluczowych stanowisk w nowym państwie⁹². Podobnie jak w Finlandii, decyzję o odrębnym kształcie politycznym nowego nabytku Rosji — poza energiczną działalnością patriotów-rusofilów — podyktowały względy polityki zagranicznej. Królestwo miało być punktem wyjścia dla dalszej ekspansji Aleksandra w kierunku Europy zachodniej — cesarz Wszechrosji chciał zająć puste miejsce pozostawione przez cesarza Francuzów.

Jest rzeczą zrozumiałą, że przy tworzeniu na miejsce napoleońskiej Polski aleksandryjskiej mogły odżyć koncepcje związane z pracami nad organizacją Wielkiego Księstwa Litewskiego czy litewskiego Królestwa Polskiego w latach 1811 - 1812. Silnym łącznikiem była ideologia konserwatywna, a nawet w przypadku Księstwa Warszawskiego reakcyjna, skierowana przeciw postępowym instytucjom napoleońskim. Zwrot na prawo w układzie sił politycznych zachodził już w Księstwie od 1809 r., po przejęciu Galicji zmajoryzowanej przez magnaterię. Zwrot ten nie doprowadził jednakże do zasadniczych przemian ustrojowych mimo wyśuwanych coraz głośniejszych postulatów przeprowadzenia reform zgodnych z duchem narodowym, który ucieleśniała konstytucja 3 maja. Kołom konserwatywnym chodziło głównie o przywrócenie postanowień konstytucji 1791 r. o ustroju społecznym — i głosy te wzmogły się szczególnie z chwilą zajęcia Księstwa przez wojska rosyjskie⁹³.

Jednak tak, jak niemożliwe było przywrócenie konstytucji 3 maja na Litwie, tak niemożliwe okazało się ono w Księstwie Warszawskim. Mimo zdecydowanej przewagi ideologii konserwatywnej wystąpiły głosy wskazujące na reakcyjny charakter, jaki miałby powrót do konstytucji 3 maja w państwie głęboko już przeorany przez instytucje napoleońskie⁹⁴. Przede wszystkim zaś cesarz Aleksander nie chciał ze względów polityki międzynarodowej nawiązać do tego świetnego płodu potępionych reform dawnej Rzeczypospolitej; o wiele też bardziej musiała mu odpowiadać z punktu widzenia konstytucyjnej pozycji monarchy — ustawa 1807 r.

⁹¹ Ukaz z 18 V 1814 (BC, 5233/3 - 6) oparty na memoriale A. Czartoryskiego z 19 III 1814 (BC, 5239/267 - 14).

⁹² Np. zdecydowano, że ministrem sekretarzem stanu zostanie I. Sobolewski (list T. Matuszewicza do S. Zamoyskiego z Paryża — 2 VI 1814 — AZ, 83/935).

⁹³ Np. projekt proklamacji cesarskiej Ogińskiego o przywróceniu konstytucji 3 maja (druk. A n g e b e r g, *Recueil...*, s. 576) oraz BC, 5242/100. Krytyka ustroju Księstwa z pozycji konserwatywnych: np. *Głos Polaka do szanownych mężów układających konstytucję* J. Owidzkiego z 18 VII 1814 (AZ, 86/21 - 32), tegoż *Rzucane myśli...* (ibidem, 33 - 64) oraz pisma J. K. Szaniawskiego: *Ogólniejsze myśli względem projektowanej konstytucji Królestwa Polskiego i Myśli względem organizacji administracji krajowej za Księstwa Warszawskiego* (TNP).

⁹⁴ *Przestrogi do utworzenia Królestwa Polskiego* S. Węgrzeckiego z 20 III 1813

W rezultacie tych rozbieżnych dążeń, ustrój nowej Polski aleksandryjskiej musiał być, jak i projekty litewskie, kompromisem między konstytucją Księstwa, tu już ujmowaną bardziej z punktu widzenia praktyki, a nie litery prawa, a wciąż żywymi koncepcjami konstytucji 3 maja⁹⁵. Tego rodzaju kompromis potwierdziły *Zasady konstytucji Królestwa Polskiego* podpisane przez cesarza dopiero w Wiedniu, lecz przygotowane przez Polaków, oparte częściowo na projektach dyskutowanych w Komitecie Cywilnym i przedyskutowane z Aleksandrem już we wrześniu 1814 r. w Puławach⁹⁶.

2. *Zasady konstytucji* zostały ogłoszone 20 VI 1815. W dniu tym rozpoczął się oficjalnie okres organizacyjny Królestwa Polskiego. Głównym organizatorem był Adam Jerzy Czartoryski, który od 1813 r. znów stał się najbliższym polskim doradcą cesarza. Jednakże, jak pisał Niemcewicz: *po obalonej całej strukturze rządu dawnego nowa budowa opieszale i niesforne idzie [— —] Wszystkie gałęzie rządowe, konstytucja sama, kodeks cywilny, kryminalny, edukacja, administracja wewnętrzna, wojsko, skarb, wszystko to się przerabia, robotnicy niezgodni, nieczynni, często zawiśni, pryncypalny budowniczy, przy wszystkich cnotach, poświęcenia się chęciach najlepszych nie ma potrzebnej tęgości, niedosyć zna ludzi i kraju.*

(BC, 5242/125 - 7); odpowiedź Rady Departamentu Siedleckiego (*wierni konstytucji naszej, którąśmy dobrowolnie przyjęli i zaprzysięgli* BC, 5239/45); krytyka konstytucji 3 maja J. Wielhorskiego (druk S. A s k e n a z y, *Ministerium Wielhorskiego, Dwa stulecia XVIII i XIX, badania i przyczynki*, Warszawa 1910, t. II, s. 519 - 22).

⁹⁵ Kompromis taki przewidywano już w trakcie pertraktacji rządu Księstwa z Aleksandrem — projekt w liście T. Mostowskiego do Czartoryskiego z 21 XI 1812: S. M. *gouvernera* [— —] *par la Constitution de 1791 corrigée ou celui du Duché modifiée* (BC, 5219/106 - 7).

⁹⁶ Art. 1 zd. 2 *Zasad*. Protokół z narady nad projektem *Zasad* w dniu 21 IX 1814, w której wzięli udział, oprócz cesarza, następujący członkowie Komitetu Cywilnego: wiceprezes Rady Najwyższej Księstwa Nowosilcow, A. Czartoryski, senator wojewoda Księstwa Stanisław Zamoyski, minister skarbu Księstwa i przyjaciel ks. Adama Tadeusz Matuszewicz oraz b. członek Rady Stanu Księstwa Aleksander Linowski — druk. S. A s k e n a z y, *Szkice i portrety*, Warszawa 1937, s. 369 - 73. W protokole Komitetu Cywilnego (BC, 5233) nie ma nawet wzmianki o przygotowaniu *Zasad*; wydaje się, iż opracowano je w węższym gronie, zwłaszcza, że Komitet, predystynowany do roli kontynuanty (por. list A. Czartoryskiego do S. Zamoyskiego z 3 VI 1814 — AZ, 1899/38) wykazał w praktyce brak zgody nawet co do podstawowych spraw (por. np. J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki* (1809 - 1820), t. II, Poznań 1876, s. 172). Pewne rezultaty prac Komitetu znalazły się w *Zasadach* (np. zasady organizacji sądownictwa, organizacji administracji, komisja d.s. edukacyjnych i religijnych). Sama propozycja opracowania *Zasad* wyszła, być może, od Tomasza Ostrowskiego, Prezesa Senatu Księstwa, jedynego pozostałego w Warszawie dostojnika okupowanego państwa (por. prawdopodobnie jego pióra *Idées sur une Constitution à donner aux Provinces polonaises...* z 24 V 1814 — BC, 5220/67 - 82). Porównaj także szkic *Zasad* w papierach A. Czartoryskiego (BC, 5241/123). W każdym razie wydaje się, że trudno uznać *Zasady*, jak to się powszechnie czyni, za wyłączne dzieło księcia Adama.

Wielu dawnych urzędników pooddalano, wielu nowym po dwa i trzy razem urzędy nadano [— —] Przydamy do tego wszystkie miłościów własnych tarcia się, osobiste niechęci, zimność, niekomunikowanie się z budowniczym, oddanie się jego zupełnie Linowskiemu, Platerowi i Szaniawskiemu, a dziwić się nie można, że rzeczy idą tak opieszale i że biedny książę Adam niepokoi się i gryzie, iż za przyjazdem nowego pana, gdy ten spodziewa się widzieć wszystko skończone, w rzeczy samej tak mało dokonanego znajdzie ⁹⁷.

Już z tych słów wynika, że jednym z głównych pomocników nie całkiem fortunnego *pryncypalnego budowniczego*, któremu przypisuje się chyba zbyt wiele zasług w zakresie organizacji Królestwa — był Ludwik Plater, ściągnięty właśnie z Litwy. Dzięki niemu związane ze sobą zbliżonymi koncepcjami ideologicznymi organizacyjne prace litewskie z lat 1811 - 1812 i polskie z lat 1814 - 1815 znalazły się w dodatkowym związku — o charakterze personalnym.

Plater skierował pod datą 26 VIII 1815 r. do deputacji do praw organicznych tymczasowej Rady Stanu *Myśli względem rozwinienia Zasad konstytucji* ⁹⁸. Zawarte w nich było przekonanie o potrzebie szybkiego wprowadzenia w życie szczegółowych urządzeń regulujących poszczególne instytucje nowego ustroju, przy czym w uzasadnieniu znalazły się słowa, jakie mógł napisać tylko uczestnik bezpłodnych w rezultacie polsko-litewskich prac konstytucyjnych z lat 1811 - 1812: „to wszystko będzie się mogło dopełnić bez wystawy i szumu i zmniejszy nieprzyjemności dla Rosjan, którym osobna nasza niemiła jest egzystencja” ⁹⁹. Dla opracowania szczegółowych urządzeń potrzebne były jednak, stwierdzał Plater, ogólne zasady konkretniejsze od *Zasad konstytucji*. Do pisma został więc załączony obszerny *projekt takowego rozwinienia poprzedniczego Zasad konstytucyjnych pod nazwiskiem Ustawy Konstytucyjnej Królestwa Polskiego* ¹⁰⁰.

Plan Platera został częściowo przyjęty pośrednio przez Rząd Tymczasowy, który w uchwale z 25 IX 1815 ustalił tryb prac nad urządzeniami szczegółowymi, a dla koordynacji działań oraz dla opracowania projektów kluczowych urządzeń (organizacja Sejmu i zgromadzeń politycznych, Rady Stanu, resortów itp.) powołał tzw. „komitet środkowy” ¹⁰¹. O działaniu tego komitetu nie ma zresztą żadnych bliższych danych, podobnie jak nie ma żadnych danych o działalności komitetu konstytucyjnego, jaki miał powołać cesarz Aleksander jeszcze w Wiedniu, a który, jak się wydaje, nie przejawiał żadnej aktywności ¹⁰². Prace nad konstytucją Kró-

⁹⁷ *Pamiętniki...*, t. II, s. 239 - 40.

⁹⁸ BC, 5261/295 - 8.

⁹⁹ Podkr. moje, H. I. — BC, 5261/295.

¹⁰⁰ Ibidem, 296.

¹⁰¹ RT, 178/244 - 5.

¹⁰² Przewodniczącym tego komitetu miał być Prezes Senatu Tomasz Ostrowski,

lestwa są tym trudniejsze do odtworzenia, że w protokołach Rządu Tymczasowego również nie znalazły się żadne wskazówki co do udziału tego organu w pracach organizacyjnych¹⁰³.

Podstawą dalszych prac konstytucyjnych stał się w każdym razie obszerny projekt Ludwika Platera, złożony z 438 artykułów¹⁰⁴. Już samo nazwisko autora każe poszukiwać w projekcie wpływu projektu „Ustawy Rządowej Wielkiego Księstwa Litewskiego”, którego Plater był, jak wiemy, współautorem.

Nawet pobieżna analiza „Ustawy Konstytucyjnej Królestwa Polskiego” pozwala zauważyć daleko idące podobieństwa między obu projektami. Szczególnie uderzające jest podobieństwo systematyki¹⁰⁵. W tym zakresie bez żadnej wątpliwości można uznać, że „Ustawa Rządowa” posłużyła Platerowi za wzór dla projektu „Ustawy Konstytucyjnej Królestwa”. Projekt ten jednak został rozszerzony w porównaniu z „Ustawą Rządową” prawie dwukrotnie.

Czy jednak to samo można powiedzieć o treści projektu Platera? Na wstępie już trzeba wskazać na to, że projekt „Ustawy Rządowej”, mimo łączności ideowej z projektem „Ustawy Konstytucyjnej”, dostosowany być musiał do innych nieco warunków politycznych i społecznych. Dla ludzi Księstwa Warszawskiego nie był on ponadto zbyt pociągającą antytezą konstytucji 1807 r., bardzo ostro oceniony został w szczególności, jeszcze w 1812 r., przez Aleksandra Linowskiego¹⁰⁶. Również książę Adam,

członkami: uczestnicy narady w Puławach, Zamoyski, Matuszewicz i Linowski, jak również radca stanu Grabowski (np. A. Ostrowski, *Żywot Tomasza Ostrowskiego*, Lwów 1873, t. II, s. 505).

¹⁰³ Protokoły Rządu Tymczasowego — RT, 177 - 181.

¹⁰⁴ W BC, 5261 znajdują się trzy kopie tego projektu, przy czym trzecia kończy się na art. 78. Kopia I (k. 3 - 110) i III (203 - 18) są identyczne; kopia II (111 - 202) odbiega od nich w minimalny sposób (jest w niej dokończenie art. 27, na które pozostawiono wolne miejsce w kopii I, przedstawiono art. 83 i 94). Najprawdopodobniej kopia I i II były przepisywane z tego samego brulionu. Autor będzie dalej pisał o tym projekcie jako o projekcie Platera, mimo że zachowany w papierach Czartoryskiego anonimowy rys prac konstytucyjnych stwierdza: „Jam się pierwszym rzutem zatrudnił, użyłem do wyrobienia Hgo Ludwika Platera [—]” (BC, 5242/344). Zidentyfikowanie autora tego rysu jest nader trudne, o wszystkich możliwych osobach, z Czartoryskim włącznie, mówi on w trzeciej osobie; metodą eliminacji można by tu wskazać tylko Linowskiego, Zamoyskiego lub Stanisława Potockiego, jednakże autorstwo któregośkolwiek z nich wydaje się mało prawdopodobne. Ponadto rys ten nie jest całkowicie zgodny z prawdą: jego autor zaprzecza, jakoby istniały dwa projekty konstytucji, gdy obok projektu Platera był jeszcze wcześniejszy projekt A. Horodyskiego, który co prawda nie odegrał żadnej roli (BPAN, 152; BC, 5261/219 - 92 — patrz M. Kallas, *Zapomniany projekt konstytucji polskiej z 1814 roku*, Zesz. Nauk. UMK, Prawo IX (1969), s. 103 - 16), jak również projekt wspomniany w przyp. 109.

¹⁰⁵ Dowodzi tego podane zestawienie tytułów rozdziałów i oddziałów projektów z 1811 i 1815 r.; dla porównania została dodana konstytucja Królestwa (zob. s. 125).

¹⁰⁶ List do A. Czartoryskiego z 25 III 1812 (BC, 5259/163). Projekt przesłał Li-

Ustawa Rządowa WXL	Ustawa Konstytucyjna KP	Konstytucja 1815 r.
I. O WXL i jego samowładności	I. O Królestwie i stosunkach jego politycznych	I. Stosunki polityczne Królestwa
II. O podziale ziemi WXL	II. O podziale ziemi	—
III. O obywatelach i mieszkańcach WXL	III. O prawie obywatelstwa i o stanach 1. Prawa publiczne Polaków i ich rękojmia 2. Prawa cudzoziemców 3. O stanach (O szlachcie; O mieszczanach; O włościanach albo rolnikach)	II. Zarządzenia ogólne
IV. O rządzie WXL 1. O Kancelarii Książ. Lit. 2. O Radzie Tajnej Lit. 3. O namiestniku WXL 4. O Radzie Ministrów 5. O Radzie Stanu (4) 6. O ministrach	IV. O rządzie (III) 1. O królu 2. O regencji 3. O namiestniku i tajnych radcach 4. O namiestniku o radzie Stanu 5. O naczelnych władzach rządowych	3. O namiestniku i o Radzie Stanu 4. O wydziałach rządowych 5. O administracji wojewódzkiej
V. O obrzędach religijnych 1. O religii rzymsko-katolickiej 2. O religii katolicko-unickiej i greko-orientalnej 3. O religii ewang. i reform. 4. O religii mojżeszowej i mahometańskiej	2. O różnych religiach i wyznaniach	—
VI. O reprezentacji narodowej (IV)		
1. O sejmikach 2. O zgromadzeniach gminnych 3. O Sejmie (Ogólnie; O Senacie; O Izbie Poselskiej, O porządku sejmowania) 4. O radach wojewódzkich 5. O radach powiatowych 6. O radach municypalnych	3. O zgromadzeniach wyborowych 4. O radach obywatelskich 5. O Sejmach (O zwołaniu i władzy Sejmów; O propozycji, stanowieniu i sankcji prawa, O Senacie; O Izbie Reprezentantów)	1. (Ogólnie) 2. O senacie 3. O Izbie Poselskiej 4. O sejmikach 5. O zgromadzeniach gminnych 6. O radach wojewódzkich
VII. O administracji krajowej 1. O administracji ogólnej (O starostach i komisjach woj.; O podstarostach; O prezydentach, burmistrzach; O dozorcach okręgowych) 2. O szczególnych wydziałach administracji (O wydziałach administracji w Ministerstwie Dziel Wewnętrznych, — — Skarbu, — — Wojny, O dyrektorach generalnych w ogólności)	VII. O administracji kraju (O wielkorządcach i komisjach woj.; O komisarzach obwodowych; O prezydentach, burmistrzach i ławnikach; O wójtach) (O wydziałach adm. zależących od ministra i Komisji Spraw Wewnętrznych, — — Przychodów i Skarbu)	—
VIII. O władzy sądowej 1. O sądzie pokoju 2. O sądzie ziemskim i grodzkim 3. O sądzie apelacyjnym 4. O Trybunale Najwyższym 5. O sądach sejmowych 6. O sądach miejskich 7. Ogólne urzędy sądowe		V. O sądownictwie 1. (Ogólnie) 2. Sędziowie pokoju 3. Sądy I instancji 4. Trybunały apelacyjne 5. Trybunał Najwyższy 6. Sąd sejmowy
IX. O sile zbrojnej 1. O popisie szlacheckim 2. O popisie gminnym		VI. O sile zbrojnej
—	X. O rewizji i poprawie konstytucji	—
U r z ą d z e n i a o g ó l n e		
(X)	(XI)	(VII)

jak wiemy, nie odniósł się do projektu „Ustawy” z entuzjazmem¹⁰⁷. Wreszcie wiele kwestii było już odmiennie przesądzonych przez *Zasady konstytucji*, w których opracowaniu Ludwik Plater nie brał udziału. Wszystkie te czynniki powodowały, że Plater musiał wprowadzić wiele zmian w porównaniu z projektem „Ustawy Rządowej”.

W zakresie stosunku do Rosji między projektem Platera a „Ustawą” nie było istotnych różnic; projekt — w ślad za *Zasadami* i za traktatami wiedeńskimi — mógł jednak iść dalej niż projekt z 1811 r. Uznawał on, że węzeł łączącym Królestwo z Rosją jest konstytucja (art. 1). Jako novum pojawiła się tu osobna koronacja w Warszawie oraz przysięga koronacyjna monarchy (art. 88 - 89). Istotne różnice wystąpiły natomiast w zakresie ustroju społecznego. W oparciu o *Zasady konstytucji* i o ducha systemu Francji porewolucyjnej projekt wprowadził powszechne prawa i wolności obywatelskie, jak równość wobec prawa, wolność osobistą, wolność druku, wolność własności („Ustawa Rządowa” znała tylko wolność wyznania, tu również uwzględnioną) oraz — idąc nawet dalej niż *Zasady* — pojęcie obywatelstwa polskiego (art. 9 - 37). Jak w *Zasadach*, praw politycznych nie zagwarantowano Żydom (art. 421). W oparciu o przepisy *Zasad* uregulowana została sytuacja cudzoziemców (art. 38 - 40). Z drugiej jednak strony projekt nadal utrzymywał podział stanowy, co tak krytykował w „Ustawie” Linowski¹⁰⁸, a szlachcie gwarantował monopol w wielu urzędach, w szczególności w senatorskich. Podział miał być podkreślony przez wprowadzenie ksiąg stanowych. Sprawa chłopska została rozstrzygnięta nieco podobnie do art. 24 „Ustawy”. Szczegółowo uregulowano zasady planowanych umów, lecz nie wskazano terminu, do którego mają być zawierane, co pozbawiało te przepisy poważniejszego znaczenia¹⁰⁹. Projekt musiał już uznać wolność osobistą

nowskiemu do oceny Czartoryski, który znał go w wersji przedstawionej mu przez Platera (patrz przyp. 56). Linowski stwierdził, że „le projet de la Constitution à donner au Duché de Lithuanie est un curieux amalgame de tout ce qu'il y avoit de mauvais dans la Constitution du 3 de Mai et de tout ce qu'il y a de vicieux dans notre Constitution actuelle”. Z krytyki Linowskiego Plater uwzględnił jednak tylko potrzebę dodania postanowienia o przeznaczeniu armii polskiej.

¹⁰⁷ Ks. Adam uznał jednak ocenę Linowskiego za zbyt ostrą (list doń Linowskiego z 10 IV 1812 — BC, 5259/167).

¹⁰⁸ „Une ligne de demarcation entre la noblesse et les autres classes [—] est indiquée du 19 siècle et [—] arrêterait à jamais le progrès de la civilisation de ce pays ou préparait les germes d'une terrible révolution pour nos neveux” (BC, 5259/163).

¹⁰⁹ Warto zauważyć, że krążący w odpisach zarówno w Księstwie Warszawskim czy Królestwie, jak i na Litwie zarys projektu konstytucji przyszłego państwa (MN, 1025/22; nieco inna wersja — BUW, 549, t. I/27; por. też H. Mościcki, *Projekty połączenia Litwy...*, o. c., s. 84 - 5), który można, jak się wydaje, datować na okres poprzedzający opracowanie projektu *Zasad konstytucji*, przewidywał, że „od dnia ogłoszenia konstytucji do momentu publikacji będą się zawierać między [włościanami] i między właścicielami umowy [—] Wszystkie długi na włościanach do dnia 1^{go} stycznia 1814 roku umarzają się”.

chłopów, w porównaniu jednak z ustrojem Księstwa ograniczał prawo głosu włościan na zgromadzeniach gminnych (art. 41 - 69).

W zakresie organizacji władz rządowych projekt Platera wprowadził nowe przepisy: o królu oraz o regencji. Rozdział o królu stwierdzał, jak konstytucja Księstwa Warszawskiego, że do króla należy rząd oraz — wyłącznie — władza wykonawcza i administracyjna; nazywał jednak monarchę — w ślad za konstytucją 3 maja — „ojcem narodu” (art. 70). Co do ograniczenia władzy królewskiej projekt Platera poszedł nawet dalej niż *Zasady*, wprowadzając wyraźnie zasadę kontrasygnaty aktów królewskich przez jednego z ministrów (art. 82). Wreszcie w rozdziale o królu znalazło się wyliczenie uprawnień monarchy (art. 72 - 81, 85 - 86). Królestwo miało też posiadać odrębną od rosyjskiej regencję (art. 91 - 103). Co do namiestnika projekt Platera przewidywał, że jego pełnomocnictwo będzie miało charakter publiczny (art. 83). Wyraźnie też stwierdzano, że pełnomocnictwo zawiesza się w czasie pobytu monarchy w Królestwie (art. 112). Zupełnie nowym rozwiązaniem było wprowadzenie *rządu namiestniczego* złożonego z namiestnika i dwóch tajnych radców powołanych spośród wielkich dygnitarzy; rząd miał decydować kolegialnie w obecności ministrów, których resortów dotyczyła decyzja; decyzja rządu musiała być podpisana przez właściwego ministra (art. 104 - 115). *Rząd*, zbliżony nieco w koncepcji do Rządu Tymczasowego Królestwa, miał w ten sposób zastąpić Radę Ministrów, której projekt nie przewidywał. Odmienne zaprojektowano też Radę Stanu (art. 107 - 129). W porównaniu z „Ustawą” jej skład został rozszerzony o wielkich dygnitarzy, tajnych radców, ministrów i referendarzy; ci ostatni znaleźli się w niej w zgodzie z tradycjami Księstwa i z tymczasowym ustrojem Królestwa. Rada miała dzielić się na Radę Tajną (*rząd* oraz szczególnie wezwani członkowie mający rozstrząsać takie istotne sprawy, jak wydanie wojny, zawarcie pokoju czy zawieszenie konstytucji), Ogólne Zgromadzenie (w porównaniu z „Ustawą” jego kompetencje zostały rozszerzone o *uwagi nad wadami i niedostatkami w urządzeniach administracji publicznej*, co było prawdopodobnie refleksem podobnych postulatów z czasów Księstwa Warszawskiego) oraz sekcje. W ślad za konstytucją Księstwa wyraźnie już wskazany został doradczy jedynie charakter Rady¹¹⁰. W tym zakresie Plater zdawał się godzić tradycje Księstwa i kategoryczne stwierdzenia *Zasad konstytucji* o administracyjnym charakterze Rady — jednakże, jak się wydaje, od tych ostatnich odchodził.

Niewątpliwym odejściem od *Zasad* było natomiast wprowadzenie urzędu kanclerza, czyli Wielkiego Sędziego jako szefa sądownictwa z kom-

¹¹⁰ W swoich uwagach nad projektem Platera I. Sobolewski stwierdzał, że projektowana możliwość zmiany przez rząd uchwał Rady powinna zostać zmieniona na wymóg zatwierdzania, przy czym rozumiał on, że rząd nie może decydować wbrew uchwale Rady Stanu (BC, 5222/170).

petencjami bardzo zbliżonymi do kompetencji ministra sprawiedliwości w projekcie „Ustawy Rządowej” (art. 137)¹¹¹. Projekt Platera omawiał również nader szczegółowo organizację centralnych organów resortowych, istotną różnicę w porównaniu z „Ustawą”, poza wprowadzeniem kolegalności, stanowiło powszechne wprowadzenie, w ślad za tymczasowym ustrojem Królestwa dyrektorów generalnych jako szefów departamentów; jednakże nie rozstrzygnięto najistotniejszej kwestii — formy kolegalności w organach resortowych (art. 132 - 136, 139 - 150).

Nieco inaczej niż w „Ustawie” projektował Plater Sejm (art. 227 - 294). Poważnemu rozszerzeniu uległy jego kompetencje, bowiem miał on stanowić również *prawa ogólne i polityczne*, a ponadto słuchać sprawozdań Rady Stanu o postępie administracji oraz o sposobie użycia dochodów publicznych (były to przepisy zaczerpnięte z *Zasad*), ponadto zaś pociągać do odpowiedzialności konstytucyjnej oraz przyjmować deklaracje rządu o powodach skłaniających do określonych kroków na forum międzynarodowym. Jednakże Sejm miał obradować nie 42 a 30 dni. Interesującym novum projektu Platera była ograniczona inicjatywa ustawodawcza 50 reprezentantów, którą król mógł wstrzymać tylko do następnej sesji. Projekty miały być, jak w „Ustawie”, wnoszone do Izby Reprezentantów (taką nazwę przyjął Plater dla Izby Poselskiej, chcąc wprowadzić wspólną nazwę dla posłów i deputowanych), Senat miał tylko decydować *en bloc*. Odrzucenie przez Senat projektu, podobnie jak w „Ustawie”, miało charakter *veta* zawieszającego do następnej sesji; inaczej jednak został uregulowany dalszy tryb postępowania. Sankcja miała już należeć do monarchy, jednakże w stosunku do praw i uchwał podjętych z inicjatywy reprezentantów król miał posiadać tylko *veto* zawieszające.

Skład Senatu miał być prawie identyczny, jak w „Ustawie”¹¹². Pewne zmiany miały natomiast dotyczyć Izby Reprezentantów, której np. Plater chciał przedłużyć kadencję do 8 lat, ograniczyć ilość komisji do dwóch (prawodawczej oraz wojska i skarbu) oraz ograniczyć deliberację nad każdym projektem do 1 dnia. Istotnym novum było również prawo rozwiązania Izby przez monarchę. Prawo wyborcze, zarówno na sejmikach, jak i na zgromadzeniach gminnych, zostało przez Platera ograniczone. Na sejmikach np. ustalono cenzus majątkowy, wynoszący w zasadzie 100 zł.¹¹³ Cenzus wyborczy na zgromadzeniach gminnych wzorowany był już na przepisach Księstwa Warszawskiego. Inaczej niż w „Usta-

¹¹¹ Warto zauważyć, że projektowaną w „Ustawie” instytucję ministra sprawiedliwości bardzo ostro skrytykował Linowski (BC, 5259/163).

¹¹² Jediną różnicą (poza oczywiście różnymi okręgami wojewodów i kasztelanów) było opuszczenie podkanclerzego w gronie wielkich dygnitarzy.

¹¹³ Ciekawe, że identyczne postanowienie znalazło się w zarysie projektu konstytucji wspomnianym w przyp. 109. Ponieważ wykazuje on jeszcze inne punkty zbieżne z projektem Platera (np. „wielkorządcy” jako szefowie prowincji — to tylko w wersji zachowanej w papierach Krukowieckiego w BUW), prawdopodobnie służył on jako jedno ze źródeł, z których skorzystał Ludwik Plater.

wie" i inaczej niż w konstytucji Księstwa miał wyglądać system wyborczy, Plater projektował bowiem wybory pośrednie (art. 193 - 211). Sejmiki i zgromadzenia gminne (te ostatnie nie bezpośrednio) miały wybierać członków zgromadzeń wyborowych, składających się ponadto z wojewody i 3 kasztelanów, marszałków zgromadzeń sejmikowych (z wyboru) i prezesów zgromadzeń gminnych. Dopiero te zgromadzenia miały — w skomplikowanym zresztą trybie — wybierać reprezentantów, jak również członków niektórych innych organów. W wyniku przyjęcia takiego systemu wyborczego proporcja posłów do deputowanych, wynosząca w „Ustawie” 2 : 1, miała wynieść aż 3 : 1¹¹⁴. Z innych form reprezentacji narodowej projekt Platera wymieniał rady wojewódzkie, rady ziemskie i rady municypalne o nieco odmiennych niż w „Ustawie” składzie i kompetencjach (art. 212 - 226). Rady wojewódzkie, co przesądziły *Zasady konstytucji*, miały formować listy kandydatów na urzędy administracyjne.

Również w zakresie administracji terenowej projekt Platera wzorował się na „Ustawie”. Identycznie np. zostały ustalone kompetencje organu wojewódzkiego (art. 288), choć przy tej samej treści tu, jak i w kilku innych miejscach, użyte zostały nieco inne wyrażenia, co wskazuje na to, że Plater prawdopodobnie korzystał z francuskiego tekstu „Ustawy”. Podobnie uregulowany został stosunek wielkorządcy (w „Ustawie” starosty) do komisji wojewódzkiej, skomplikowany jednak dodatkowo podziałem komisji na dwa wydziały: rządu i skarbu (art. 286 - 301)¹¹⁵. Bardzo podobny był również charakter niższych organów administracyjnych (art. 303 - 314).

Konstytucyjny ustrój sądownictwa został już w znacznej mierze przesądzony przez *Zasady konstytucji*. Z tego powodu, a również z powodu uwzględnienia tradycji Księstwa (podział sądów na izby), organizacja wymiaru sprawiedliwości różniła się w istotny sposób od projektu „Ustawy” (art. 325 - 360). Różnił się również skład sądu sejmowego, w którym mieli teraz zasiadać wszyscy senatorowie świeccy oraz po 20 posłów i deputowanych¹¹⁶. Mimo pozornego podobieństwa na innych zasadach miała również być oparta organizacja sił zbrojnych (art. 369 - 392). W tym zakresie Plater musiał wykorzystać projekty, jakie opracowywano w latach 1814 - 1815¹¹⁷.

¹¹⁴ Takie wyliczenie zrobił I. Sobolewski, zwolennik proporcji 3 : 2, takiej jak w Księstwie Warszawskim (BC, 5222/172).

¹¹⁵ Wydaje się, że Plater przejął pewne koncepcje z *Projektu względem oszczędności ogólnej reformy Rządu nastąpić mającej* pióra Lubeckiego (ADL, 8). Projekt ten opracowany był dla Komitetu Cywilnego Reformy (por. BC, 5233/89 - 96 i 5236/47), S. Smolka błędnie więc zakwalifikował go przy porządkowaniu papierów Lubeckiego do okresu organizacyjnego Królestwa.

¹¹⁶ W tym zakresie Plater również wyszedł poza postanowienia *Zasad*; podobnie zresztą uczynił projektując wprowadzenie — nieprzewidzianych przez *Zasady* — sądów włościańskich.

¹¹⁷ Np. BC, 5220 1 - 10; 5241 41 - 4, 131 - 2; BPAN, 152/77 - 88.

Tryb uzupełniania i rewizji konstytucji nie uległ w zasadzie zmianie; szczegółowo uregulowano jednak działalność Sejmu konstytucyjnego zwoływanego co 25 lat celem rewizji konstytucji i statutów organicznych (art. 393 - 416). Konstytucję miały uzupełniać uznane za jej część statuty organiczne wydane przez króla za zgodą Rady Stanu, a ponadto szczególnie wyroki monarchy¹¹⁸. Novum projektu stanowiło przewidzenie możliwości zawieszenia konstytucji przez Senat na wniosek monarchy w przypadku rokoszu zbrojnego albo zamieszek zagrażających bezpieczeństwu krajowemu (art. 437).

Na treść projektu Ludwika Platera wpłynęło, jak wynika to już z powyższych rozważań, wiele czynników. Plater wychodził w znacznej mierze od projektu „Ustawy Rządowej Wielkiego Księstwa Litewskiego”, która posłużyła mu za wzór zwłaszcza pod względem układu. Musiał jednak uwzględnić *Zasady konstytucji* (okazało się zresztą, że nie zawsze brał je literalnie), a ponadto tradycje ustroju Księstwa i koncepcje wysuwane w latach 1814 - 1815, m. in. w Komitecie Cywilnym Riformy — oraz pewne koncepcje zawarte w tymczasowym ustroju Królestwa. Wszystkie te elementy tłumaczą w większości przypadków odstępstwo Platera od treści „Ustawy Rządowej”.

Nie tłumaczą one jednak wszystkich odstępstw. W związku z tym nasuwa się pytanie, czy może wśród innych materiałów uwzględnionych przez Platera nie znalazł się projekt *Constitution du Royaume de Pologne* z początku r. 1812. Nie ma, niestety, żadnych dowodów na to, by Ludwik Plater mógł w ogóle znać ten oficjalny projekt rosyjski; z drugiej jednak strony bliskie stosunki jego brata z Lubeckim, w którego papierach projekt ten spoczywał oraz samego Platera z Czartoryskim, który *Constitution* oceniał — nie przeczą tej możliwości.

Czy nie ma w projekcie Platera koncepcji, które można uznać za przeniesione wprost z *Constitution*? Czy Plater nie dokonał tego, co proponował Czartoryski w r. 1812: pogodzenia projektu „Ustawy Rządowej” z projektem *Constitution* — oczywiście uwzględniając ponadto koncepcje wyrosłe na glebie Księstwa Warszawskiego? Odpowiedź na to pytanie jest trudna, bowiem nie znamy w ogóle „warsztatu” Platera, z papierów zaś innych osób, nawet Czartoryskiego¹¹⁹, nie można się również niczego dowiedzieć. Jediną możliwością uzyskania odpowiedzi jest porównanie tekstów obu projektów. Od razu można zauważyć, że projekt Platera zawierał przepisy o królu oraz o regencji, których nie zawierała w ogóle

¹¹⁸ Projekt przewidywał wydanie następujących statutów organicznych: o zgromadzeniach wyborowych, o sposobie odbywania Sejmów, o sądownictwie i o Sejmach konstytucyjnych oraz wydanie wielu „wyroków” monarchy w prawie tych samych sprawach, w których *Ustawa Rządowa* przewidywała „urządzenia” (patrz przyp. 32).

¹¹⁹ Projekty ustrojowe związane z projektowaną obsadą urzędów (BC, 5240/51 - 2; 5241/161 - 4, 165, 167).

„Ustawa”. Spraw regencji nie regulowała również konstytucja Księstwa. Ponieważ jednak nie znamy treści odpowiednich przepisów *Constitution*, nie można, niestety, odpowiedzieć na pytanie: czy i na ile projekt Platera w tym zakresie oparł się na *Constitution*. Co do innych spraw — istnieje pewne podobieństwo między niektórymi zasadami obu projektów, np. wybieralności sędziów czy kandydatów na urzędników. Zasady te wynikały jednak również z koncepcji wysuwanych już w Księstwie Warszawskim i przyjętych w *Zasadach konstytucji*. Być może tylko większe podobieństwo wykazuje organizacja wymiaru sprawiedliwości — ale i ta zbieżność może być przypadkowa; to samo można powiedzieć o planowanej każdorazowej koronacji w Warszawie. W rezultacie można założyć, że Plater nie korzystał z projektu *Constitution*, choć tezy tej nie powinno się traktować jako kategorycznej.

3. Wiadomości o dalszych pracach konstytucyjnych są również bardzo skąpe. Zachowały się bowiem jedynie obszerne i nader istotne uwagi nad projektem Platera opracowane przez Ignacego Sobolewskiego, jak również uwagi J. K. Szaniawskiego¹²⁰; co do dalszych prac trzeba polegać na tym, co odtworzył — nie podając niestety bazy źródłowej — S. Askenaazy. W wyniku narad, do których włączył się aktywnie powracający do wielkiego znaczenia politycznego Stanisław Potocki, opracowano na podstawie projektu Platera zwięźlejszy projekt złożony ze 162 artykułów¹²¹; projekt ten został jeszcze przerobiony w czasie pobytu cesarza w Warszawie głównie pod wpływem uwag Nowosilcowa, a po ostatecznej redakcji dokonanej przez Sobolewskiego cesarz podpisał go 27 listopada¹²².

¹²⁰ Uwagi nad projektem Ustawy Konstytucyjnej z 438 artykułów złożonym I. Sobolewskiego były opracowane jeszcze przed przyjazdem Aleksandra do Warszawy; one głównie zaważyły na treści konstytucji Królestwa (BC, 5222/165 - 84). Uwagi Szaniawskiego (BC, 5222/391 - 411) powoływały się już na uwagi Sobolewskiego oraz na (niezachowane) uwagi Czartoryskiego; ich ciekawą cechą była chęć utrzymania *Zasad* obok projektowanej konstytucji (zgodnie z postanowieniem królewskim wydanym w związku z dyskusją Ogólnego Zgromadzenia Rady Stanu w dniu 18 III 1816 nad mocą obowiązującą *Zasad* — „po nadaniu samej Ustawy Konstytucyjnej zasady te obowiązującymi być przestały” — RS, 323/226 - 7; 324/201).

¹²¹ Wydaje się, że tego właśnie etapu prac dotyczy przekaz S. Barzykowskiego o komisji konstytucyjnej, w skład której weszli m. in.: Czartoryski, Zamoyski, Matuszewicz, Wawrzecki, Linowski, Plater i Grabowski; w ramach jej działalności Linowski miał przygotować kwestie ogólne, Czartoryski — tytuł o reprezentacji narodowej, Matuszewicz i Plater — o rządzie oraz Wawrzecki — o wymiarze sprawiedliwości (*Historia powstania listopadowego*, t. I, Poznań 1883, s. 67). Przekaz ten potwierdza częściowo list S. Potockiego do I. Sobolewskiego z 28 XI 1817, w którym Wawrzecki został wyraźnie wskazany jako twórca konstytucyjnego systemu organów sądownictwa (APP, 267/57 - 8).

¹²² S. Askenaazy, *Rosja-Polska 1815 - 1830*, Warszawa 1907, s. 66 - 73.

Konstytucja w wielu sprawach różniła się od projektu Platera. Była po pierwsze bardziej ogólna, wiele spraw pozostawiono do regulacji w drodze statutów organicznych oraz urządzeń¹²³. Po wtóre, nie zawierała już przepisów o stanach, choć zastrzegała dla właścicieli gruntowych wiele istotnych stanowisk, a dla szlachty wyłączność udziału w sejmikach. Po trzecie, wzorowała się wyraźnie na Karcie konstytucyjnej Ludwika XVIII; odrzucała w szczególności możliwość ograniczenia inicjatywy i sankcji królewskiej w zakresie ustawodawstwa oraz wprowadzała równorzędność izb¹²⁴. W zakresie organizacji władz rządowych wprowadzała nowy organ — Radę Administracyjną jako swego rodzaju komitet wykonawczy Rady Stanu, ponadto przewidywała jako piątą komisję rządową Komisję Sprawiedliwości. Inaczej miał wyglądać nieco skład Senatu (kontynuacja koncepcji Księstwa) i Rady Stanu, nieco inaczej uregulowano organizację wymiaru sprawiedliwości; ponadto wprowadzono jeszcze wiele innych zmian, czasem o istotnym znaczeniu (np. sprawa budżetu).

Poprawki te szły więc w wielu kierunkach. Zasadnicze znaczenie miał jednak, poza dążeniem monarchy i Nowosilcowa do jak najmniejszego skrępowania władzy królewskiej, powrót do wielu koncepcji ustroju społecznego i politycznego Księstwa. Wyrazem tego było m. in. wprowadzenie na miejsce niezbyt określonego rządu namiestniczego Platera Rady Administracyjnej, mającej wiele wspólnego z Radą Ministrów Księstwa, choć oczywiście odmiennej ze względu na wprowadzenie namiestnika¹²⁵. Ta zmiana, jak i wiele innych, była już dziełem ludzi Księstwa, Stanisława Potockiego, Ignacego Sobolewskiego i innych, którzy przeszli wtedy do kontrataku i osłabili pozycje konserwatystów, z księciem Adamem włącznie. Jednakże kwestia przesunięcia sił politycznych Królestwa, jakie nastąpiło w drugiej połowie 1815 r. i trwało jeszcze przez część 1816 r., wykracza już poza przedmiot niniejszej pracy — a jej przedstawienie zajęłoby zbyt wiele miejsca. W każdym razie przesunięcie to spowodowało, że sama konstytucja, a później jeszcze bardziej akty ją rozwijające, bowiem prace organizacyjne toczyły się długo w okresie konstytucyjnym, w znacznie mniejszym stopniu stały się spadkobiercami „Ustawy Rządowej Wielkiego Księstwa Litewskiego” niż projekt Platera — ostatni wielki dokument okresu wcześniejszego.

¹²³ Równocześnie z konstytucją wydane zostały dwa statuty organiczne: o reprezentacji narodowej (Dz. Praw KP, t. I, s. 282 - 344) oraz o Radzie Stanu (tamże, s. 245 - 65; pierwotna postać — druk, np. w ADL, 49).

¹²⁴ Patrz uwagi I. Sobolewskiego (BC, 5222/175 - 6); w związku z tymi uwagami szczególnie niesłuszne wydaje się zdanie W. Kozłowskiego, że związek konstytucji 1815 r. i Karty konstytucyjnej 1814 r. jest tylko przypadkowy (*Autonomia Królestwa Polskiego* (1815 - 1831), Warszawa 1907, s. 260 - 1).

¹²⁵ S. Potocki w liście do I. Sobolewskiego pisał nawet o Radzie Administracyjnej *Conseil des Ministres* (list z 5 XII 1818 — APP, 267/109).

W związku z litewskimi planami konstytucyjnymi zdaje się pozostawać jeszcze jedna instytucja, która znalazła się w konstytucji, a raczej sama jej nazwa: była to Rada Administracyjna¹²⁶. O ile problem genezy tej instytucji jest jeszcze stosunkowo prosty do wyjaśnienia, o tyle co do samej nazwy nie ma żadnych bezpośrednich wskazówek. Nazwa Rada Administracyjna dla instytucji zarządu ogólnego została użyta, jak wiemy tylko w projekcie ukaz o powołaniu Wielkiego Księstwa Litewskiego — w wersji, jaką cesarzowi przekazał Ogiński. Być może geneza nazwy centralnego organu zarządu ogólnego Królestwa była następująca: w czasie narad nad ostateczną redakcją konstytucji zdecydowano się wbrew projektowi Platera i wbrew ustrojowi tymczasowemu na powołanie organu złożonego z ministrów. Nazwa Rady Ministrów nie była odpowiednia ze względu na nieco odmienne tradycje i na przewidziane w „Zasadach konstytucji” administracyjne uprawnienia Rady Stanu, w której ramach musiał działać nowy organ. Bardzo dobra natomiast mogła okazać się obrazowa nazwa *Conseil d'Administration*¹²⁷. W ten sposób jeden z projektów litewskich wpłynął być może również bezpośrednio na ostateczną redakcję konstytucji Królestwa Polskiego.

V

Między bezpłodnymi w rezultacie pracami nad organizacją Wielkiego Księstwa Litewskiego czy litewskiego Królestwa Polskiego w latach 1811 - 1812 a pracami nad organizacją Królestwa Polskiego w latach

¹²⁶ O tego rodzaju organie nie ma nawet mowy w uwagach Sobolewskiego i Szaniawskiego. W papierach Czartoryskiego znajduje się jedynie końcowy fragment art. 69 projektu konstytucji (chyba więc tego projektu, o którym pisał S. Askenazy), gdzie jest już mowa o Radzie (przyszły — w innej redakcji — art. 71 konstytucji) — BC, 5241/159; ustalenie czasu napisania tego projektu wydaje się przy aktualnie znanym zasobie źródłowym niemożliwe, choć — co jest dość prawdopodobne — redakcja projektu nastąpiła dopiero w czasie pobytu cesarza w Warszawie.

¹²⁷ Z osób biorących udział w ostatecznych pracach redakcyjnych nazwę tę znał przynajmniej Aleksander. Być może przypomniał ją przypadkowo cesarzowi Nowosilcow. Nowosilcow użył nazwy „Conseil Administratif” w liście do Czartoryskiego z 9 IV 1813 mówiąc o Radzie Najwyższej Tymczasowej Księstwa Warszawskiego (BC, 5462/103), a po 1815 r. dość konsekwentnie używał tej właśnie nazwy w swoich raportach do cesarza — zamiast oficjalnej *Conseil d'Administration* (AZ, 88/696 i n.). Warto tu zauważyć, że rosyjski odpowiednik nazwy *Rada Administracyjna* — „Pravitel'stvujuščij Sovet” był już od dość dawna w użyciu: użyto go, jak wiemy w projekcie „Constitution”, wcześniej zaś pojawił się w powstańczej Serbii („Pravitestvjuščij Sovjet” z 1805 r., w nazwie tej został rusycyzm „sovet” zamiast serbskiego „savet”); podobna była też, jak wiemy, rosyjska nazwa fińskiej Regeringsrat. Stąd też, mimo że serbski „Sovjet” utworzono na propozycję A. Czartoryskiego, ówczesnego ministra spraw zagranicznych Rosji (patrz np. D. Janković, *Istorija države i prava Srbije XIV veka*, Beograd 1960, s. 17 i n.), nie książę Adam był chyba autorem nazwy nowego organu naczelnego Królestwa Polskiego (wiadomość o serbskim „Sovjetie” autor zawdzięcza prof. W. Sobocińskiemu).

1814 - 1815 występowały silne związki. Podobne były w znacznej mierze warunki: w obu przypadkach szło o utworzenie państwa polskiego w nierozdzielnej unii z Cesarstwem Rosyjskim, ale maksymalnie od Rosji niezależnego. Podobny był kierunek tych prac: chęć pogodzenia ze sobą konstytucji Księstwa Warszawskiego (która szczególnie w przypadku Królestwa musiała stać się punktem wyjścia) a tradycjami narodowymi, które ucieleśniała Konstytucja 3 maja; tradycje narodowe rozumiane były również w obu przypadkach często w duchu konserwatywnym jako odstępstwo od postępowych instytucji ustroju Księstwa.

Poza tymi związkami ideowymi wystąpił jeszcze jeden istotny związek: prace organizacyjne na Litwie i w Królestwie prowadzili po części ci sami ludzie. Ludwik Plater był współautorem projektu „Ustawy Rządowej Wielkiego Księstwa Litewskiego” z 1811 r. i autorem projektu „Ustawy Konstytucyjnej Królestwa Polskiego” z 1815 r. Przy organizacji i Litwy, i Królestwa pracowali Tomasz Wawrzecki i Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki. Byli oni, co trzeba podkreślić, jedynymi polskimi członkami Rady Najwyższej Tymczasowej Księstwa Warszawskiego i (poza ks. Adamem Czartoryskim) Rządu Tymczasowego Królestwa Polskiego. Pierwszy z nich brał udział przynajmniej w końcowym etapie prac nad konstytucją 1815 r. i zredagował tytuł o organizacji wymiaru sprawiedliwości. Choć nie zachowały się żadne dowody, wydaje się również mało prawdopodobne, aby i Lubecki nie zajmował się szerzej sprawą przyszłego ustroju nowego państwa¹²⁸. Wreszcie i inni organizatorzy Królestwa, jak „główny budowniczy” Adam Jerzy Czartoryski, którego wpływu na treść konstytucji nie powinno się zresztą przeceniać oraz jego drugi — obok Platera — najbliższy współpracownik Aleksander Linowski, znali treść litewskich projektów konstytucyjnych. Zajęli w stosunku do nich w 1812 r. krytyczne stanowisko, jednakże projekty te mogły stanowić i dla nich materiał dla opracowywania nowych koncepcji ustrojowych.

W związku z tym w tyglu, w którym powstawał ustrój Królestwa Polskiego — obok konstytucji 1791 i 1807 r. oraz projektów reform wysuwanych na terenie Księstwa, znalazły się również koncepcje zawarte w litewskich projektach konstytucyjnych, w szczególności w „Ustawie Rządowej Wielkiego Księstwa Litewskiego”. Systematyka konstytucji 1815 r. i wiele jej instytucji ściśle wiąże się z tym projektem. Nie można tego powiedzieć o drugim projekcie konstytucji litewskiej — *Constitution du Royaume de Pologne*. Projekt ten, jako urzędowe dzieło rosyjskie, nie wywarł wpływu na konstytucję 1815 r., co może być jeszcze jednym dowodem na to, że decydującą rolę przy opracowaniu tej ustawy zasadniczej odegrali Polacy — i polskie koncepcje.

Konstytucja Królestwa Polskiego stała się najbardziej postępową — liberalną konstytucją w Europie Świętego Przymierza. Była to zasługa

¹²⁸ Por. jednak przyp. 115.

jej polskich współtwórców. Niestety nie mieli oni możliwości zachowania dalszego wpływu na rozwój praktyki konstytucyjnej. Cesarz Aleksander podpisał konstytucję, w której dał Polakom więcej niż wymagały traktaty wiedeńskie i więcej niż sam sądził o ideale konstytucji. Zwrot w polityce zagranicznej Rosji oraz zmiana układu sił politycznych w Cesarstwie przesądziły o losie konstytucji, której nie było nawet dane wejść w całości w życie.

Hubert Izdebski (Warszawa)

LES PROJETS CONSTITUTIONNELS „LITHUANIENS” DE 1811 - 1812 ET LEUR
INFLUENCES SUR LE TEXTE DE LA CONSTITUTION DU ROYAUME
DE POLOGNE DE 1815

Résumé

En 1815, au Congrès de Vienne, on a décidé d'instaurer dans la partie centrale découpée du territoire de l'ancienne Pologne — le Royaume de Pologne comme un État autonome, lié à la Russie par la personne du chef d'État. Au mois de Novembre de la même année le tsar Alexandre Ier a octroyé à son nouveau royaume une loi constitutionnelle relativement très libérale. D'après l'opinion généralement admise cette constitution doit son origine au prince Adam Czartoryski, l'ancien ministre d'Alexandre Ier, homme d'état et patriote polonais très éminent. Or, l'auteur, tout en constatant que cette thèse n'est pas suffisamment bien fondée reprend et cherche à éclaircir le problème des origines de la constitution. Il attire en particulier l'attention sur le rapport entre cette constitution et certains projets constitutionnels, élaborés en Russie — déjà en 1811 et 1812. Après le traité de Tilsit et l'établissement par Napoléon Ier du Duché de Varsovie sur le territoire polonais, annexé par la Prusse lors des partages de la Pologne — il se posa en Russie le problème de créer — en contrepoids au Duché de Varsovie — un nouveau statut pour le territoire polonais, se trouvant alors sous la domination russe. On cherchait à trouver une solution par l'établissement d'un État polonais autonome, un „royaume de Pologne” ou bien un „Grand Duché de Lithuanie”, lié à la Russie. On élaborait alors plusieurs projets d'une constitution de cet État futur. Certains aristocrates polonais, provenant de la Lithuanie, le prince Ogiński et le comte Plater en tête, ont alors développé une grosse activité dans ce domaine.

Parmi ces projets il y en a deux qui méritent une attention particulière: 1) la „Loi Gouvernementale” (Ustawa Rządowa) du Grand Duché de Lithuanie; 2) la „Constitution du Royaume de Pologne”, rédigée en français.

La „Constitution”, que l'on peut lier à une initiative primordiale du prince Ogiński, fut finalement rédigée sans participation effective des Polonais. Le texte est cependant en rapport étroit et évident avec le statut de la Finlande (de 1811) et il faut même admettre qu'il ne constitue qu'une rédaction rémanée d'un autre projet de la constitution du royaume de Pologne, écrit par G. M. Armfelt, l'éminent conseiller finlandais d'Alexandre Ier. Il se peut que ce texte fut aussi inspiré par les idées de Sperański. De toutes façons la „Constitution” ne paraît avoir rien de commun avec la Constitution, octroyée par Alexandre Ier en 1815.

Cependant le texte de la „Loi Gouvernementale” fut en entier élaboré dans le milieu aristocratique et conservateur polonais, en particulier par le comte Louis Plater. Ce projet est à beaucoup d'égards très proche de la constitution du Duché

de Varsovie, octroyée en 1807 par Napoléon Ier. Il se rattache aussi à quelques idées de la constitution polonaise du 3 Mai 1791. Toutefois les tendances libérales de ces constitutions furent dans le projet en question nivelées dans l'esprit plus conservateur.

La Constitution octroyée en 1815 fut certainement inspirée par les Polonais et leurs différents projets. Il ny a pas de doute que l'on a pris en considération non pas seulement les constitutions de 1807 et de 1791, mais aussi — parmi d'autres — le projet de la „Loi Gouvernementale” de 1811. Ce qui plus est, l'auteur principal de la „loi Gouvernementale”, le comte Louis Plater a en 1815 rédigé un nouveau projet de la constitution, inspiré per les mêmes idées que son projet antécédent. Ce nouveau projet fut discuté dans le milieu polonais et il fut rémanié — non sans concours effectif du prince Adam Czartoryski. On a assuré au nouveau texte un caractère plus libéral dans l'esprit de la constitution de 1807 et aussi de la Charte Constitutionnelle de Louis XVIII de 1814. Alexandre Ier y a fait introduire quelques modifications visant le renforcement du pouvoir royal et signa le texte définitif de la loi. Cette loi fut en Europe de l'époque de la Ste Alliance la constitution la plus libérale. Ce fut le mérite de ses rédacteurs polonais, témoignage du niveau élevé de leur pensée politique. Et ce n'a pas été leur faute que la Constitution n'a pas été respectée par Alexandre Ier qu'elle n'est pas entrée en vigueur en entier — après 1815, et qu'après l'insurrection nationale polonaise de 1830/31 elle fut en fait abolie par le tzar.